

НАУЧНИК КАО НАЦИОНАЛНИ ХЕРОЈ И ПОДИЗАЊЕ СПОМЕНИКА ЈОСИФУ ПАНЧИЋУ

Научник као национални херој

У уобличавању и слављењу националног идентитета, угледну улогу у свим срединама, па и у српској, имали су научници. Буђењем националне свести, њихова делатност на упознавању земље и просвећивању народа излази из анонимности уских научних кругова. Као заслужни национални радници, они стичу право на биографију, место у колективној меморији и подизање њима посвећених јавних споменика. Научници постају савремени хероји и, заједно са осталим историјским и савременим херојима, укључују се у централни национални пантеон, који постаје један од основних елемената званичне државне идеологије. Важност научника почиње да се наглашава већ у првој половини XIX века, када су, углавном, у први план истицани истраживачи прошлости. Водећу улогу су имали истраживачи језика, једног од основних елемената националног одређења, а потом следе представници других историјских дисциплина. Током друге половине XIX века, национални пантеон се постепено заокружује а у њега се укључују и пред-

ставници природних наука, чија се делатност на упознавању земље и народа тумачи као развијање љубави према њима, односно као рад на јачању националне идеје.¹ Наука постаје објективни аргумент у борби за политичко интегрисање народа и територија у националну државу, а научници хероји борбе за њен просперитет.

Успон угледа научника, као предуслов њихове хероизације, чврсто је повезан са појавом организованог рада на науци, који у Србији започиње оснивањем Друштва србске словесности 1841, односно почетком његовог рада наредне године. Основни циљ Друштва је у почетку био да створи научни језик и да њиме прошири и популаризује научна знања у народу. Веома брзо, око 1845, оно под утицајем Вука Караџића мења свој првобитни задатак и започиње „да проучава језик свога народа, историју, обичаје, остатке од старина, земљу и све што она има“. Из Друштва србске словесности израста Србско учено друштво, основано 1864, а потом Српска краљевска академија, основана 1886, која се састојала из четири реда. Први од њих је била Академија наука природних, други Академија наука филозофских, трећи

¹ О националној идеји и националном идентитету: Smith A. D., *The Ethnic Origins of Nations*, London 1996; Smith A. D., *National Identity*, London 1991; Смит А. Д., *Национални идентитет*, Београд

1998. За идеолошко тумачење образовања у XIX и почетком XX века: Assman A., *Arbeit am nationalen gedächtnis*, Frankfurt-New York 1993; Асман А., *Рад на националном памћењу*, Београд 2002.

Академија наука друштвених а четврти Академија уметности.² На првом састанку Српске краљевске академије, одржаном 28. априла 1887, њен председник Јосиф Панчић истакао је у поздравном говору национални значај новоосноване институције: „Ја вас данас молим, да ми помогнете, те да нашу Академију која је основана, али још није уређена и у рад упућена, ставимо на ноге, како би се тиме показали достојни... задатка који нам је стављен у српској науци“. Национални задатак институције наглашава се и приликом прве аудијенције новоизабраних академика код краља Милана Обреновића, 19. јануара 1888. Том приликом је у беседи Јована Кујунџића, изговореној у име присутних академика, речено: „Истина је да је наука космополитска, али она уздиже и име и важност и самосталност народа у коме се јавља“. Одговарајући на поздрав академика, краљ им је обећао сталну материјалну помоћ, „нарочито на расветљавање Србије, српског земљишта, српског духа и српских особина“. Оваква схватања су се одразила и на измену програма основног и средњошколског образовања. У време уставобранитеља, гимназијски програм се још увек заснивао на схватањима старог хуманиорума. Број часова посвећених природним наукама драстично се повећава наставним програмом из 1863. У новом гимназијском програму, који доноси напредњачка влада 1881. године, у наставу природних наука је уведен низ нових предмета. Хемија се раздваја од физике, а посебно се предају биологија, геологија, антропологија и космографија.

² Основни закон Краљевско-српске академије, *Годишњак Српске краљевске академије* II (1889), 4, члан 1-3. О развоју науке у институцијама српске престонице током XIX века: Самарџић Р., *Наука, Историја Београда* II, Београд 1974, 613-642.

³ Асман А., *op. cit.*, 34.

Програм рада Српске краљевске академије и реформа школског програма показују колико је државна идеологија била чврсто заснована на националној идеји. Делатност званичних институција је учвршћивала значај науке у друштву и њену просветну улогу у уобличавању националног идентитета, али израстаће научника у националне хероје новог доба није био спонтан процес. Он је подразумевао свесно и ангажовано укључивање научника и њиховог дела у оквире рада на националној идеји. Била је то карактеристика младих, „новопробуђених“ нација, чији се европски прототип може препознати у Немачкој.³ Верификација доприноса појединих наука у уобличавању националног идентитета није била једнообразна, нити се заснивала на непромењивим мерилима. Неке од наука су сматране више, а друге мање подобним за уобличавање националног идентитета. У том смислу је био различит и могући степен хероизације представника појединих наука. Избор научника као потенцијалних хероја и њихово место у пантеону зависили су, пре свега, од општеприхваћене типологије националних наука. Једна од утицајних типологија, настала у време Панчићеве смрти, среће се у делу *Србија, опис земље, народа и државе*, коју је професор Владимир Карић, претходник Јована Цвијића, објавио у Београду 1887.⁴ Карић посвећује посебно поглавље просветном, моралном и привредном стању Србије, које тумачи као део националног идентитета. Књижевност и уметност су у том поглављу обрађене посебно. Потпоглавље о књижевности про-

⁴ Карић В., *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд 1887. За оновремену критику Карићевих схватања: Живаљевић Д. А., Професор Карић и српска књижевност, *Стражилово*, год. IV, бр. 10 (1888), 151-160.

тумачено је као сложена целина, у којој је сажето све оно што обједињује писана реч, па самим тим и рад научника. Прво се говори о Вуку Караџићу, као о оцу нове српске књижевности, а затим о Ђури Даничићу, његовом сараднику и наследнику. Затим се помињу „даљи радници на језику, историји, земљопису и народопису“, па „радници на јестаственици“ и на крају „радници на лепој књижевности“.

Јосиф Панчић као национални херој

Уочљиво је да је у Карићевом избору нових националних хероја најмањи број оних који су се бавили природним наукама – јестаственицом. У старијим типологијама хероја, као што је она коју износи Томас Карлајл у свом утицајном делу *Hero-worship and Heroic in History*, објављеном 1841, могућност хероизације научника није поменута. И поједини савремени истраживачи сматрају да научници, за разлику од интелектуалаца, нису имали значајну улогу у уобличавању националног идентитета. Тако Антони Смит помиње културни, али не и научни национализам.⁵ Чини се да је исправније говорити само о каснијем укључивању науке у уобличавање националног идентитета. Касна хероизација научника, посебно оних из природних дисциплина, била је општа законитост за формирање националних пантеона, а почивала је на чињеници да су природне

науке много касније од историјских укључене у оквире националне идеологије. Трагање за националним континуитетом је у први план истакло историјске науке, које постају основ за образовање нације у свим срединама. Природне науке постају неопходне за српски национални програм тек када се са етничког дефинисања нације прелази на територијално, а до тога долази по оснивању Кнежевине, а потом Краљевине.⁶ Кључне етапе у званичном утврђивању ових схватања биле су увођење природних наука у универзитетску наставу 1853. и оснивање истоименог одељења у Српској краљевској академији 1887. Рани романтичарски повратак природи и њеним песничким просторима – натурализованим симболима нације, надграђује се егзактним изучавањем националне територије.

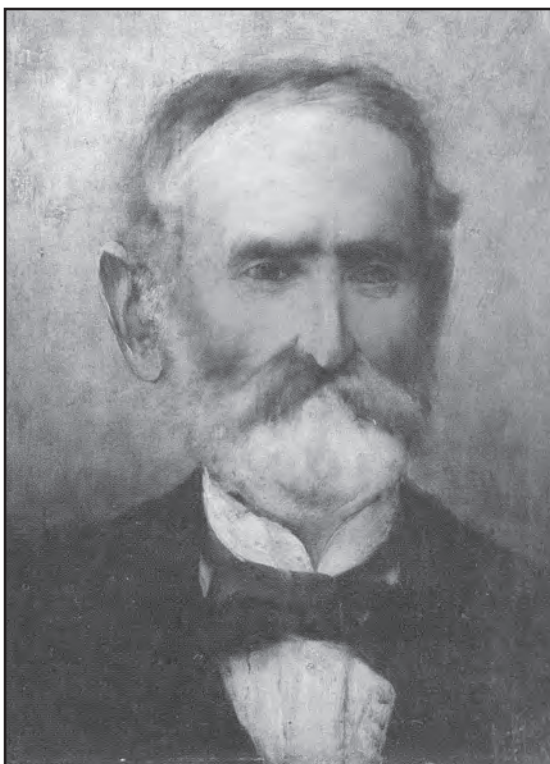
И Карићева књига је одраз нове идеологије, која у први план истиче територију. Она се више не сагледава само као складиште историјских сећања и као историјска колевка нације. Њене природне лепоте и богатства постају гарант просперитета нације, залог њене будућности. У Карићевој књизи, доследно таквом изучавању националне територије, „јестаственици“ заузимају угледно место, на које су се успели тек током неколико претходних деценија. Поменута су само четворица научника, којима је на челу Јосиф Панчић (1814-1888), професор Велике школе и први председник Српске краљевске академије.⁷ Њему је, као првом

⁵ Смит А. Д., *op. cit.*, 145-155.

⁶ Ђорђевић В., Прилози за историју српског рада на јестаственици, *Млада Србадија*, год. I, бр. 5 (1870), 222-228. О етичком и територијалном одређењу нације: Смит А. Д., *Ibid.*, 21-31.

⁷ Јаковљевић С. Ј, Животопис Јосифа Панчића, *Споменица Јосифа Панчића*, Српска краљевска

академија, Посебна издања, књ. СХХVIII, Споменице, књ. 10, Београд 1939, 33-45; Митрановић Д., Панчићев живот – *La Vie de Josif Pančić*, САНУ, *Посебна издања*, књ. CCCLXXV, Одељење природно-математичких наука, књ. 33, Београд 1964; Диклић Н., Јосиф Панчић (1814-1888), *Живот и дело српских научника I*, САНУ, Београд 1996, 1-61; Глишић Ј. М.,

сл. 1. Ђорђе Крстић, Јосиф Панчић, око 1890.
(Народни музеј у Београду)
Fig. 1 Josif Pančić, by Djordje Krstić, c. 1890
(National Museum Belgrade)

професору катедре за јестаствену историју на београдском Лицеју, с пуним правом и припадао статус родоначелника природних наука.⁸ Наиме, 15. септембра 1853. донесен је Закон о устројенију Лицеја, према коме су на овој школи установљене три катедре, „православна, јестаствословно-

Живот и рад великог научника и родољуба др Јосифа Панчића, *Живот и дело Јосифа Панчића*, Сабрана дела, књ. 11, Београд 1998, 13-29.

⁸ Допринос Панчићевих претходника, Јована Рајића, Атанасија Стојковића и Павла Кенгелца, није се уклапао у идеју о националној науци. Био је сувише сколастичан да би одговарао схватањима новог времена, па су њихова имена у том контексту била избрисана из колективне меморије. Једини Панчићев претходник, како се у то време сматрало, био је Руђер Бошковић. Тако Чедомил Мијатовић у посмртној

сл. 2. Ђорђе Јовановић, Јосиф Панчић, 1895.
(Музеј града Београда)
Fig. 2 Josif Pančić, by Djordje Jovanović, 1895
(Belgrade City Museum)

техничка и општа“. Убрзо потом, указом кнеза Александра Карађорђевића од 26. септембра исте године, Панчић је постављен за хонорарног професора новооформљене катедре за јестаствену историју и агрономију. Предавао је све предмете на овој катедри: зоологију, ботанику, минералологију

беседи Панчићу истиче. „После Руђијера Бошковића Панчић је други Србин који је својим радом прибавио своме народу равноправност с другим народима у духовном погледу“: Ђорџ Чед. Мијатовића, *Спомен на тужну свечаност приликом смрти Д-ра Јосифа Панчића*, 12. Није на одмет поменути да је Захарије Орфелин између 1757. и 1762. написао једну од првих похвала науци. Остала је у рукопису и објављена знатно касније: Орфелин З., *Зрцало науке*, Нови Сад 1952.

са геологијом и агрономију.⁹ Панчићев рад су пратили његово уздизање у друштвеном статусу и званична признања, која пред крај живота постају све бројнија. Краљ Милан Обреновић га 1887. поставља за првог председника Српске краљевске академије и додељује му ордене Светог Саве и Таковског крста. И владајуће политичке партије се труде да му укажу дужно поштовање. Либерали га уводе у Скупштину, напредњаци постављају за државног саветника а радикали га сахрањују о државном трошку. Лик старог и угледног научника је забележен на фотографијама, а постхумно је настало неколико сликаних портрета и вајаних попрсја (сл. 1, 2).

Процес Панчићеве хероизације и увођење његовог имена у колективно памћење започели су још за живота, паралелно са успоном његове каријере и друштвеног статуса. Важну улогу у том процесу је имала научникова биографија, објављена већ почетком седамдесетих година, поводом једног од јубилеја.¹⁰ Главни задатак оваквих јубиларних биографија било је истицање заслуга за националну идеју. Оне су подразумевале меморисање стварног лика, али је то била само основа за пројектовање идеалног духовног лика, који се ствара са намером да се слављеник протумачи као *exemplum virtutis*. У биографијама се, обично, описује Панчићев физички лик, а

након тога се гради слика о научнику као узорном породичном човеку. Он ради све до последњих дана живота, а тек у дубокој старости смирено очекује смрт, окружен љубављу породице и дубоким поштовањем целокупне нације. Посебна пажња се посвећује последњим данима Панчићевог живота и научниковој смрти у наручју ћерке. Биле су то опште идеје о заслуженој „лепој смрти“ у кругу породице, које, као део идеализације херојевог лика, у европску културу уводи романтизам.¹¹ На крају следи опширан опис духовног лика, у којем се истичу Панчићеве јавне моралне врлине, засноване на идеји несебичног жртвовања за опште националне интересе. Овај део биографије је касније све више идеализован и прилагођаван идеји о националном научнику као свештенику религије нације. Њен реторички клише је почивао на библијским, односно хагиографским узорима. Није нимало случајно да Чедомил Мијатовић у посмртној беседи Панчића назива првосвештеником српске науке.¹² На сличан начин се изражава и мађарски ботаничар Агошт Каниц. Он у беседи, која је у преводу прочитана на заједничком заседању Српске краљевске академије 18. децембра 1893, парафразира пословицу да је лако бити пророк у туђој, али не и у својој земљи, наводећи да је Панчић већ за живота називан „*propheta in patria*“.¹³

⁹ Грујић В., Јосиф Панчић као професор Лицеја и Велике школе у Београду, *Годишњак града Београда* IX-X, Београд (1962-1963), 99-123, посебно 99-105. Татић Д., Ђурчић Б. П. М., Ј. Панчић – професор и педагог, *Живот и дело Јосифа Панчића*, 171-172.

¹⁰ Аноним, Наши јубилари у 1878. год. – I Д-р Јосиф Панчић професор београдске Велике школе, *Орао. Велики илустровани календар за годину 1879*, Београд 1878, 39-40, 109-116. Текст из *Орла* је прештампан исте године у: *Српска зора*, год. III, св. 10 (Беч 1878), 193-197. Упор. и: Банкет у част Д-ру Јосифу Панчићу, *Српске новине*, год. LI, бр. 286 (1884) 1537-1540.

¹¹ Aeiés P., *L'homme devant la mort*, Paris 1977, 403-425.

¹² Говор Чед. Мијатовића, *Спомен на тужну свечаност приликом смрти Д-ра Јосифа Панчића*, 10.

¹³ Говор је прештампан у: Каниц А., Говор у спомен Јосифа Панчића, *Живот и дело Јосифа Панчића*, 221. О идејној вези између хероја и светитеља, која има дубоке корене, однеговане већ у раном хришћанству: Lasso de la Vega J. S., *Eroic greco e santo cristiano*, Brescia 1968, посебно 75 и даље.

Процес хероизације је већ од ренесансе подразумевао стицање непролазне славе.¹⁴ Небо је имало малу улогу у стварању модерног типа хероја. Бесмртност се стиче на земљи и ту се верификује. За стицање статуса националног хероја, те заслуге су морале пре свега да почивају на доприносу националној идеји. Тумачећи Панчићево место у односу на српске савремене националне хероје, Карић истиче: „Заслуге које је овај научник стекао за познавање наше земље по њеној јестаственичкој страни, стављају га на прво место међу свима живим књижевницима нашим. Пре његове појаве Србија је, у овоме погледу, била готово савршено неиспитана и непозната, али је он, од тог доба па кроз тридесет и више година, као професор Велике школе, на пољу ботанике и зоологије, а у великоме низу већих и мањих дела, изнео тако силно градиво за познавање наше земље, да се по томе може достојно поредити са Вуком, који је то исто учинио на пољу језика, народописа, земљописа и повеснице“.¹⁵ Образлажући разлог за поређење Јосифа Панчића са Вуком Караџићем, професор Карић даље наглашава да Панчићеви радови „чине добре три четвртине свега онога, што је код нас урађено на познавању Србије, по њеној јестаственој страни“. Исто мишљење о Панчићевом доприносу познавању Србије исказивали су и други. У поменутом говору Агошта Каница се истиче: „А Панчићеве заслуге на пољу ботанике су толике да

ће све дотле док се флора Европе развија у овом правцу, име Панчића остати нераздвојно, пошто је упознао такву земљу која би без његовог труда у правом смислу остала terra incognita“.¹⁶ Овакве оцене Панчићевих доприноса познавању српске земље обезбедиле су му место у централном националном пантеону, непосредно поред Вука Караџића и Ђуре Даничића. Није то било ни мало случајно. Хероизација Јосифа Панчића је почивала на једној од општих законитости националне идеологије, према којој је култ земље био раван култу језика.¹⁷

Свечана сахрана као чин хероизације

Панчићева хероизација припремана је већ за његовог живота. Била је очекивана, али не и извесна. Да би се очекивања остварила, било је неопходно организовати ритуални чин хероизације, што је изведено приликом свечане сахране. Фунералне свечаности су већ у изворном, античком облику повезиване са идејом хероизације, односно дивинизације.¹⁸ У средњем веку оне добијају хришћански тон, сажет у учење о два владарева тела,¹⁹ али од ренесансе поново подразумевају и античку идеју апотеозе покојника. Већ су сахране Карла V и Филипа II организоване у новом духу, али тек сахраном Козима I Медичија овај спектакл добија стандардну форму.²⁰ Посредством комеморативне књиге,

¹⁴ Teneti A., *Il senso della morte e l'amore della ita nel Rinascimento*, Torino 1977, 3-25, посебно 5.

¹⁵ Карић В., *Србија, опис земље, народа и државе*, 282-283.

¹⁶ Каниц А., *op. cit.*, 211.

¹⁷ Smith A. D., *op. cit.*, 1996, 183-190.

¹⁸ Price S. R. F., *Rituals and Power. The Roman imperial cult in Asia Minor*, Cambridge 1987, 32-40.

¹⁹ Kantorowicz E. H., *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology*, New Jersey 1957.

²⁰ Borsook E., Art and Politics at the Medici Court I: The Funeral of Cosimo I de' Medici, *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz* XII, 1-2 (1965), 31-55. Античка концепција фунералног спектакла, посредством италијанских утицаја, прихвата се потом и у другим срединама: Strong R., *Art and Power. Renaissance Festivals 1450-1650*, Woodbridge, Suffolk 1984, 67.

објављене на латинском, француском, фламанском и италијанском, ова свечаност је постала узор за будуће фунералне спектакле. Они су у барокној култури још увек имали дворски карактер, али се од краја XVIII века демократизују, прво у Француској а потом и у другим срединама, и повезују са чином произвођења националних хероја.²¹ Промена намене је довела и до измене у основном концепту спектакла. Идеја деификације се замењује рационалном идејом хероизације, односно пантеонизације. Смрт хероја се прихвата као неумитна и реална чињеница, а предмет глорификације постају његова бесмртна дела учињена за добробит нације. Фунерални спектакли прерастају у велике националне свечаности. Улога коју су на сахранама раније имали представници цркве додељује се одабраним представницима нација. Њихове свечане беседе, у којима се величају јавне врлине покојника, новог хероја, обраћају се присутнима превасходно као представницима нације, а не вере. Они су, као што су то некада били свештеници, тумачи основних моралних принципа, само што светитеља замењује нови национални херој.

Ефемерни спектакл се код Срба појављује у току XVIII века. Прихвата се у оквиру верско-политичког програма Карловачке митрополије, а уобичајене форме су биле

свечане инсталације и сахране високе црквене јерархије, као и њихове генералне визитације.²² Опште законитости везане за прихватање ефемерних свечаности пратио је и развој фунералног спектакла. Једна од првих сахрана новог типа организована је поводом смрти избеглог пећког патријарха Арсенија III Чарнојевића. Сахрана београдско-карловачког митрополита Мојсеја Путника имала је већ сасвим развијену форму фунералног спектакла. Уочљиво је да у српској средини западноевропски стандарди нису дословно прихватани. Формална окосница фунералног спектакла и даље остају погребни обреди. У спектакл се укључују бројне параферналије, а ефемерне сценске кулисе се, скоро по правилу, изостављају. Полагање покојника у гроб, што је много битније, остаје део званичне свечаности. Један од разлога задржавања ове старе, у основи хришћанске форме, почивао је на чињеници да се фунералним спектаклом није потенцирала паганска идеја божанске бесмртности – апотеозе.²³ Слична трансформација западноевропских образаца је присутна и у руском фунералном спектаклу, у којем је сахрана јавни део свечаности, чак и у случају када се у посмртној беседи истиче идеја апотеозе.²⁴

Од тридесетих година XIX века, ефемерни спектакл се прихвата и у Кне-

²¹ Pettena G., *Effimero urbano e città. Le feste della Parigi rivoluzionaria*, Venezia-Firenze 1979, 80-96.; Ozouf F., *Festivals and the French Revolution*, Cambridge 1988, 79 и даље.

²² Михаиловић Р., *Утицај морализаторских тема и школске драме на европску уметност XVII и XVIII века* (рукопис докторске тезе), Београд 1963, 144-117; Тимотијевић М., Цефаровићев бакорез „Св Стефан Штиљановић“ и визитација Шишатовца 1753. године, *Свеске Друштва историчара уметности Србије XVIII* (1987), 93-105; Тимотијевић М., Визитација манастира Шишатовца у XVIII веку, прилог истраживању ефемерног спектакла, *Манастир Шишатовца*, Зборник радова, Београд-Нови Сад

1987, 341 и даље.

²³ Наиме, фунерални спектакли засновани на идеји апотеозе полазили су од тезе да покојник није мртав него да спава. У том се контексту ни сахрана његових посмртних остатака није могла јавно приказати. Она се обављала без помпе, по завршетку спектакла: Vorsook E., *op. cit.*, 47-49.

²⁴ У посмртној беседи Теофана Прокоповића, изговореној на сахрани Петра Великог, преминули владар се деизира, али се као аргумент за то не износе пагански него старозаветни примери: Wortman R. S., *Scenario of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy I*, Princeton 1995, 77-78.

жевине Србији. Он у почетку има изразито династички, пропагандни карактер, али се већ од четрдесетих година његова намена демократизује.²⁵ Једна од првих фунералних свечаности у обновљеној Србији била је сахрана Милана II Обреновића, који је преминуо средином 1839.²⁶ У спектаклу су задржани сви елементи погребног обреда, а посмртни остаци преминулог су положени у палилулску цркву Светог Марка. Након тога следе званичне сахране кнеза Милоша и Михаила Обреновића. Мада су оне у основи биле државно-династички спектакли, већ се уобличавају сасвим у духу великих народних свечаности везаних за произвођење хероја. На ову традицију се ослања и свечана сахрана Јосифа Панчића, која је имала исту намену.

Произвођење Панчића у националног хероја је била жеља државе, па су и организатори званичне свечане сахране биле државне институције и њени најистакнутији појединци. Видног учешћа у ритуалу произвођења хероја имао је и краљ Милан Обреновић. Панчић је преминуо 25. фебруара 1888. године, по старом календару. Истог дана су, на вест о његовој смрти, истакнуте црне заставе на здањима Велике школе, Народног позоришта, Грађанске касине и других просветних институција. Истовремено су одржане ванредне седнице Српске краљевске академије, Савета професора Велике школе и Министарског

савета Краљевине Србије. Ове седнице су имале форму званичних институционалних комеморација, које у XIX веку постају једна од етапа у процесу произвођења хероја. На седници Академије је формиран Одбор за спрему свечаног спровода др Јосифа Панчића, у који су именовани академици Милан Милићевић и Јован Жујовић, у име Српске краљевске академије, академик Михаило Валтровић и др Љубомир Недић, у име Велике школе, Јован Ђаја, у име Министарства просвете, Јован Бошковић, у име Српског ученог друштва, академик Владан Ђорђевић, у име Српског лекарског друштва, Коста Таушановић и Милутин Савић, у име Пољопривредног друштва. За пословођу Одбора је именован Кузман Кузмановић. На ванредној седници Министарског савета донесена је одлука владе „да се председник Академије Наука пок. Др. Јосиф Панчић сахрани о државном трошку“. Одлуку је потврдио краљ Милан Обреновић, а председник Министарског савета ју је истог дана саопштио Академији у писаној форми.²⁷ Свим пословима око организовања свечане сахране, с обзиром на одлуку владе, руководио је начелник Министарства просвете и црквених послова, Јован Ђаја.

Одбор за сахрану је већ 25. фебруара објавио протокол сахране који је штампан под насловом *Ред при спроводу проф. Д-ра Јосифа Панчића*.²⁸ Био је то уобичајени

²⁵ Timotijević M., Ephemerni spektakl za vreme druge vladavine kneza Miloša i Mihaila Obrenovića, *Peristil*, god. XXXII, br. 31-32 (1988/89), 305-312; Макуљевић Н., Ефемерни спектакл у мултикултуралном Београду: Повратак Вучића и Петронијевића у Србију, *Београд у делима европских путописаца*, Београд 2003, 169-184.

²⁶ Детаљан опис сахране доноси „Новине србске“, бр. 29, од 1. јула 1839. Упор: Вуксан Б., Јован Исајловић млађи: „Кнез Милан Обреновић II на одру“, *Зборник*

за ликовне уметности Матице српске 20 (1984), 99-115.

²⁷ Писмо председника министарског савета С. Грујића од 25. фебруара 1888. године објављено је у: *Спомен на тужну свечаност приликом смрти Д-ра Јосифа Панчића*, Београд 1888, 4.

²⁸ Протокол је објављен у: *Спомен на тужну свечаност приликом смрти Д-ра Јосифа Панчића*, 5-7.

начин утврђивања форме спектакла, који је симболично указивао на структуру поретка који организује свечаност, његову организованост и стабилност. У првој тачки протокола одређена је маршрута погребне поворке: „Спровод се креће у два и по часа по подне од стана покојникова, Миланова улица бр. 3. и пролази поред споменика Књаза Михаила, улази у улицу Књаза Михаила, скреће из ове у Дубровачку улицу и зауставља се пред Саборном црквом. Из Саборне цркве спровод пролази Дубровачком улицом, скреће у Васину улицу и зауставља се пред Великом Школом; одатле наставља Васином и Цариградском улицом, затим улицом Краља Милана до раскршћа, па Књаз Милошевом улицом, па онда, поред Министарства војног у порту цркве св. Марка“. У другој тачки протокола је одређен распоред учесника поворке: „Спровод ће ићи овим редом: 1.) Носиоци крстаче, кољива и црквеног крста; 2.) Музика; 3.) Ученици гимназија и реалка са својим наставницима; 4.) Ученици Богословије, са својим наставницима; 5.) Ученици Учитељске школе са својим наставницима; 6.) Учитељи београдских основних школа; 7.) Певачке дружине; 8.) Носиоци одличја и списа покојникових; 9.) Чираци; 10.) Рипиде; 11.) Ђакони; 12.) Свештеници; 13.) Архијереј; 14.) С обе стране свештенства шпалир великошколаца; 15.) Кола са покојником; 16.) С обе стране кола иду представници корпорација одређених за ношење покојника и оних који ће носити свеће и венце; 17.) Непосредно за покојником; а.) Породица покојникова; б.) г. г. Министри и државни

саветници; в.) Чланови Српске Краљевске Академије; г.) Професори Велике школе; д.) Српско учено друштво; њ.) Српско лекарско друштво; е.) Српско пољопривредно друштво; ж.) Сви остали учесници спровода“ У трећој тачки су одређени беседници у Саборној цркви, испред Велике школе и на покојниковом гробу. На крају се одређује да ће на опелу у Саборној цркви певати Академијско певачко друштво, а при спроводу и остале певачке дружине.

Испред Панчићеве куће се 26. фебруара, у време заказано за сахрану, окупио огроман број људи. Бројност присутних у оваквим свечаностима била је од важности, јер се тиме манифестивало јединство нације окупљене око новог хероја. О томе Милан Милићевић каже: „мртва Панчића узима из његовог стана и прати сва српска интелигенција, прати га управо цео Београд, све што мари за науку и за књигу у Србији“.²⁹ Ковчег са телом покојника су изнели чланови Српске краљевске академије и професори Велике школе, а он је потом, према утврђеном протоколу, пренет у београдску Саборну цркву и постављен на катафалк. Погребну поворку је предводио митрополит Теодосије, са шеснаест свештеника и четири ђакона. Опелу у Саборној цркви је присуствовао краљ Милан Обреновић. Певало је Академијско певачко друштво, а после јеванђеља су беседили академици Чедомиљ Мијатовић,³⁰ у име Српске краљевске академије, и Владан Ђорђевић, у име Српског лекарског друштва.³¹ По завршетку опела, краљ је изјавио званично саучешће породици, у коме је рекао: „Цела Србија и

²⁹ Милићевић М. Ђ., + Др Јосиф Панчић, *Годишњица Николе Чутића XI* (1889), 361. О улози масе у јавним националним свечаностима: Московски С., *Доба гомиле*, Београд 1977.

³⁰ Говор Чед. Мијатовића, *Спомен на тужну све-*

чаност приликом смрти Д-ра Јосифа Панчића, 9-16. Говор је прештампан у: *Просветни гласник*, год. IX, св. 5 (1888), IV-VI.

³¹ Говор Др Владана Ђорђевића, *Спомен на тужну свечаност приликом смрти Д-ра Јосифа Панчића*,

сав српски народ су ожалили господина Панчића, кога сам и ја волео и поштовао“.³¹ Потом је изјавио саучешће Чедомиљу Мијатовићу, заступнику председника Српске краљевске академије, казавши да је желео да отпрати посмртне остатке покојника до гробља, али да је због важних неодложних послова у томе спречен.³² Погребна поворка је потом кренула према старом гробљу код палилулске цркве Светог Марка. Зауоставила се испред Велике школе, где је говорио академик Јован Жујовић, у име академског савета Велике школе.³³ Над гробом Јосифа Панчића су беседили Коста Таушановић,³⁴ у име Српског пољопривредног друштва, и Живоин Јуришић,³⁵ у име ученика Велике школе.

Беседе су биле саставни део фунералног спектакла већ од ренесансе.³⁶ Временом стичу све већи значај па се претварају у самостални беседнички жанр. Њихово прихватање у српској средини могуће је пратити од XVIII века. Прво се појављују на свечаним сахранама високе црквене јерархије, а потом постају популарне и у школској средини. Приликом сахрана високе црквене јерархије, беседе су имале превасходно верско-политичку намену, а састављане су према саветима изнетим у реторичком приручнику Јоаникија Гаљатовског.³⁷ У XIX веку, када

званични фунерални спектакли постају националне свечаности, садржина и намена пригодних беседа се у потпуности мењају. Оне постају један од основних елемената у механизму стварања нових политичких ритуала, које је могуће сагледати као националну религију.³⁸ И узорци по којима се беседе састављају преузимају се из нових реторичких приручника. Јован Стерија Поповић у својој *Реторици* не говори посебно о посмртним свечаним беседама, али им већ Ђорђе Малетић посвећује дужну пажњу. Малетић сматра, полазећи од античких епидеиктичких узора, да би надгробна тужна беседа требало да садржи три елемента: похвалу, тугу и утешеније (*laus, lamentatio, consolatio*).³⁹

Беседе изговорене на Панчићевој сахрани имају сложену намену. Њима се пред одабране представнике нације износи научников национални допринос, као аргумент за његову хероизацију. Оне се ослањају на форму „тужних говора“, али се у њима највише пажње поклања похвали и утеси, док се средишњи део ове реторичке структуре – ламент, потискује у други план. У првој беседи, коју је у Саборној цркви изговорио Чедомиљ Мијатовић, испред Српске краљевске академије, са наглашеним реторичким патосом се гради лик Јосифа

17-24. Говор је прештампан у: *Просветни гласник*, год. IX, св. 5, стр. VI-IX; *Отаџбина*, год. VI, књ. 18, св. 72, (1888), стр. I-VII.

³² Милићевић М. Ђ., *op. cit.*, 354.

³³ Говор Ј. М. Жујовића, *Спомен на тужну свечаност приликом смрти Д-ра Јосифа Панчића*, 25-31. Говор је прештампан у: *Просветни гласник*, год. IX, св. 5 (1888), IX-XI.

³⁴ Говор К. Таушановића, *Спомен на тужну свечаност приликом смрти Д-ра Јосифа Панчића*, 32-35. Говор је прештампан у: *Просветни гласник*, год. IX, св. 5 (1888), XI-XII; *Тежак*, год. XIX, св. 5 (1888), 118-120.

³⁵ Говор Ж. Јуришића, *Спомен на тужну свечаност приликом смрти Д-ра Јосифа Панчића*, 36-37. Говор је прештампан у: *Просветни гласник*, год. IX, св. 5 (1888), XII-XIII.

³⁶ На сахрани Козима I Медичија, свечана беседа је изговорена по завршетку опела, са проповедаонице: Borsook E., *op. cit.*, 47.

³⁷ И. Галятовский, *Ключъ Разумѣнія*, Киев 1659, 246/б-252/б.

³⁸ Girardet R., *Mythes et mythologies politiques*, Ed. du Seuil 1986; Жиранде Р., *Политички митови и митологије*, Београд 2000, 167-177; Ђорђевић Ј., *Političke svetkovine i rituali*, Београд 1997, 164-172.

³⁹ Малетић Ђ., *Реторика II*, Београд 1856, 157-158.

Панчића као научника и професора, који је својим делом заслужио статус националног хероја. Мијатовић је своју беседу започео речима: „Један се живот угасио. Један се гроб отворио. Али се и једно ново кандило зажегло у храму бесмртности српске, да као звезда неугасно трепти“.

Свечана сахрана је чин произвођења хероја, у којој учествују „сви редови грађанства“, са краљем на челу. У том чину, који је сличан чину произвођења светитеља, почива значај званичне фунералне свечаности. Тек њом, како Мијатовић изричито каже, започиње „први дан бесмртне славе“ Јосифа Панчића. Уздизање Панчића у национални пантеон неминовно је наметало поређење са старим херојима мача. Било је то опште место утврђивања ауторитета овог типа хероја, па је и у Панчићевом случају често истицано.⁴⁰ Научни и педагошки рад су патриотски чин, једнако важан као и борба оружјем, па Мијатовић у том смислу истиче: „Панчић се борио непрекинуто и до самог краја живота, да за свој народ освоји међу народима часно место, које се никаквим ватреним оружјем освојити не да“. То објашњава због чега су у фунералној поворци ношена Панчићева дела – „списи покојникови“, као што је у сличним приликама ношено оружје ратника.

Владан Ђорђевић, који је беседио у Саборној цркви након Чедомиља Мијатовића, тумачи Панчићеву педагошку делатност као рад на развијању патриотизма,

да би га потом сагледао и у знатно ширим оквирима српског хегемонизма на Балкану: „... ти си први почео да нас учиш срицати и читати у величанственој књизи природе, ти си нас водио по овој лепој земљи српској, да нам покажеш свако село, сваку реку и сваку планину, да нам покажеш све богатство српске флоре и фауне, и све рудно благо Србије. Пошто си нас познао са утробом српске земље у дну њених рудника и величанствених пештера, пошто си нас познао са сваким цветом и сваким камичком на њој, ти си нас извео на врх Ртња и Копаоника да са тих величанствених висова погледамо на целину свега онога, што си нам пре у детаље показао. И тада су наша млада срца први пут осетила, каква је сласт волети своју отаџбину, јер се само оно волети може што се добро зна.“ Одмах затим, Владан Ђорђевић додаје: „Али ти се ниси ограничио на то, да нас научиш волети своју ужу отаџбину, ти си нас водио и на Грамаду, да нам отуда покажеш кубета нишке цркве, која нам онда беше врло далеко. Са Сувог Рудишта на Копаонику показао си нам да наша отаџбина није само тадашња кнежевина Србија, да се она простире преко Дурмитора и Ловћена до питомог приморја на Сињем мору и преко Шар-планине, и преко Витоша. Учио си нас да волимо нашу велику српску отаџбину“⁴¹ И у беседама других говорника је присутна истоветна амбиција, да се хероизацијом Панчићевог лика нагласи значај науке и просвете у

⁴⁰ Тумачећи разлоге Панчићеве хероизације, Милан Милићевић каже: „Ни сабљом, ни пушком, ни благом, ни влашћу, већ једном искреном љубављу према својој наставничкој, својој научничкој, и књижевној дужности; ту је пошту он освоио оним таначким перцем својим, које није писало ни за паре, ни за славу, ни за допадање, ни за опадање, него да учини по својој могућности дворбу и угодбу науци и отаџбини“: Милићевић М. Ђ., *op. cit.*, 362. За типолошку генезу нових националних хероја, међу којима су први ратници, а потом песници:

Тимотијевић М., Херој пера као путник: типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптура Доситеја Обрадовића, *Наслеђе* III (2001), 39-45. За ренесансне корене антитезе перо – мач: Clements R. J., *Picta Poesis. Literary and Humanistic Theory in Renaissance Emblem Books*, Roma 1960, 135-149.

⁴¹ Говор Др Владана Ђорђевића, *Спомен на тужну свечаност приликом смрти Д-ра Јосифа Панчића*, 19.

уобличавању националног идентитета. Не пропушта се ни прилика да се напомене да идеолошки значај науке превазилази државе границе. Тако, Јован Жујовић у својој посмртној беседи Панчићу тумачи: „Сматрајући вазда Србију за прву-позвану, да предњачи другима земљама на Балканском полуострву, да буде културни центар овоме крају Европе и кула-светиља свима осталим српским покрајинама – Панчић је своја научна посматрања распростирио ван граница Краљевине Србије“.⁴²

У фунералној свечаности, као чину хероизације, средишња пажња се поклања вечности покојникове славе која почива на његовим делима. Она се прослављају беседама изговореним над одром покојника, и то у три наврата, у Саборној цркви, испред Велике школе и над гробом, непосредно пре укопа. Посмртни остаци покојника се сахрањују по свим правилима погребног обреда, али идеја хришћанског васкрсења нема битну улогу у неговању мита о хероју. Чин произвођења хероја је превасходно везан за беседе, јер се њима производи његова бесмртност. Посмртни остаци покојника су „кости хероја“. Оне су реалије националне идеологије, чије спуштање у земљу представља симболични чин. И гроб хероја, у оквиру националне идеје, има симболично значење. У беседама и некролозима се истиче да се он налази на српској земљи. Панчић је сахрањен у једноставном дрвеном сандуку, који је према његовој жељи направљен од оморице, коју је он открио и увео у науку. И том се елементу даје симболично

национално значење. Панчић је, према сведочењу Милана Милићевића, даске за сандук припремио знатно пре своје смрти, а сандук је непосредно пред његову смрт направио Марко столар.⁴³ Коста Христић у својим сећањима бележи: „Панчић је још за живота спремио себи сандук од дрвета које је он, негде на Копачици, нашао и описао. Али кад је 1888. године умро, већ је било забрањено сахрањивање у дрвеним сандуцима на староме гробљу. Но тадашњи министар унутрашњих дела, Светозар Милосављевић, зажмурио је пред овом забраном.“⁴⁴

Последњи чин фунералног спектакла је било полагање венаца. Њих су на ковчег са костима хероја положили: 1. Његово Величанство Краљ, 2. Српска Краљевска Академија, 3. професори Велике школе, 4. Српско лекарско друштво, 5. Српско археолошко друштво, 6. Српско пољопривредно друштво, 7. Грађанска касина, 8. Главни просветни савет, 9. академик Чедомил Мијатовић, 10. његова супруга, Елодија Мијатовићка, 11. Стана и Јован Жујовић, 12. Народна радикална странка, 13. Српска напредна странка, 14. наставници Више женске школе, 15. наставници I београдске гимназије, 16. наставници II београдске гимназије, 17. наставници ниже београдске гимназије, 18. Реалка београдска, 19. наставници и ученици београдске учитељске школе, 20. Краљевска српска богословија, 21. помоћник и баштован у Ботаничкој башти, 22. Учитељско удружење, 23. српски рудари, 24. чиновници и

⁴² Говор Ј. М. Жујовића, *Спомен на тужну свечаност приликом смрти Д-ра Јосифа Панчића*, 29.

⁴³ Милићевић М. Ђ., *op. cit.*, 360; Говор Ж. Јуришића, *Спомен на тужну свечаност приликом смрти Д-ра Јосифа Панчића*, 37; Каниц Ф., *Србија, земља и*

становништво од римског доба до краја XIX века I, Београд 1985, 98.

⁴⁴ Христић К. Н., *Записи старог Београђанина*, Београд 1987, 152.

радници рудника „Панчић“ у Подрињу, 25. српски слободни зидари, 26. Побратимство, 27. Фонд за припомагање сиромашних великошколаца, 28. Академијско певачко друштво „Обилић“, 29. Црквено певачко друштво „Корнелије“, 30. Српско јеврејско певачко друштво, 31. природњаци и техничари, 32. правници, 33. филолози свих година, 34. ученици I београдске гимназије, 35. ученици II београдске гимназије и 36. Академијска омладина у Бечу.⁴⁵

Венци су били класично место античких фунералних обреда, одакле су потом пренети и на фунералне споменике.⁴⁶ У нововековном фунералном спектаклу, заснованом на идеји апотеозе, они нису имали видног удела. О њима нема помена ни у описима српских фунералних свечаности из XVIII и почетка XIX века. Шира употреба венаца, судећи по познатим изворима, прихваћена је тек у другој половини XIX века. Полагање венаца је у време Панчићеве смрти било саставни део хришћанског погребног ритуала, чије се значење у богословским приручницима тумачи као знак покојникове „победе“ и „торжества“ над страстима и греховима са којима се борио у животу.⁴⁷ На Панчићевој сахрани венци су, међутим, били симболични елемент званичне церемоније. Уочљиво је одсуство венаца који су могли да имају

приватни карактер. У попису се не помиње ни венац најуже родбине. Ни полагање венаца супруге Чедомиља Мијатовића, Панчићевог наследника на челу Српске краљевске академије, није имало приватни карактер. Елодија Мијатовић је у то време била једна од најугледнијих жена у кругу српских научника. Ова Енглескиња, одрасла и образована у Бостону, бавила се превођењем и писањем, па се може сматрати првом српском научницом. Њено најпознатије дело је било *The History of Modern Serbia*, које је о свом трошку објавила у Лондону 1872.⁴⁸ Сви венци су били од зимзеленог дрвећа, украсних биљака и цвећа, што је касније у њиховом опису брижљиво наведено. Тако је венац краља Милана Обреновића био „од палме, рододендрона, божура и ружа у боји“, а венац Српске краљевске академије „од природног цвећа магнолије и камелије“. Симболично значење венаца положених на ковчег имало је двојне корене. Они се, са једне стране, везују за хришћанску идеју о венцу живота – *corona vitae* (Откровење II,10), симболу вечног живота и тријумфа над смрћу, који се заслужује на земљи а добија на небу.⁴⁹ Венац се, с друге стране, везује за паганску традицију о венчавања песника, али и других изабраника неба, који славу стичу већ на земљи.⁵⁰ Венци су по

⁴⁵ Венци положени на самртни ковчег Др. Ј. Панчића, *Спомен на тужну свечаност приликом смрти Д-ра Јосифа Панчића*, 39-42. Попис је прештампан у: Венци положени на самртни одар неумрлога Др. Ј. Панчића, *Видело*, год. IX, бр. 24 (2. III 1888), 3.

⁴⁶ Panofsky E., *Tomb Sculpture, Its Changing Aspects from Ancient Egypt to Bernini*, London 1964, 16.

⁴⁷ У тадашњим описима Старог палилулског гробља, полагање цвећа и венаца се помиње као уобичајена пракса: Поповић С. Л., *Путовање по новој Србији*, Београд 1950, 60. За тумачење значења погребних венаца: Михайловски В., *Учение о православномъ богослуженіи*, С. Петербургъ 1889, 106.

⁴⁸ О Елодији Мијатовић као јавној националној радници: Станојевић Б., Госпођа Елодија Л. Мијатовићка, *Стражилово*, год. VI (1893), бр. 29, 460-463; бр. 30, 473-478. Упор: Елодија Ч. Мијатовића, *Орао* 32 (1894), 116-117, сл. 65-66.

⁴⁹ Nordström F., *The Crown of Life and Crowns of Vanity*, *Acta Universitatis Upsaliensis* I, Upsala 1959, 127-137; Brown J., *Hieroglyphs of Death and Salvation*, *The Art Bulletin*, September 1970, 265-277.

⁵⁰ Clements R. J., *op. cit.*, 42-45; Trapp R. J., *The Owl's Ivy and Poet's Baus, An Enquiry into Poetic Garlands*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* XXI (1958), 227 и даље.

сахрани сачувани и изложени на зидовима ботаничког кабинета Велике школе, што, као једну од знаменитости ове институције, помиње и Феликс Каниц у свом опису Србије.⁵¹

На седници Српске краљевске академије, одржаној 27. фебруара, дан након сахране, поднесен је извештај о погребу и донесена одлука да се тим поводом штампа *Спомен на тужну свечаност приликом смрти Д-ра Јосифа Панчића првога председника Српске Краљевске Академије*.⁵² Објављивање сценарија фунералних свечаности био је добро познати механизам њиховог трајног меморисања. Оно се у ширим европским оквирима може пратити од XVI века, али се у српској средини прихвата три века касније. Пре тога, крајем XVIII века, појављују се први штампани епитафи.⁵³ У Панчићевој посмртној споменици су штампани протокол

свечаности, попис венаца и званичне изјаве саучешћа, али су њену окосницу представљале беседе изговорене приликом свечане сахране, које је објавио и београдски „Просветни гласник“.⁵⁴ Панчићеву смрт и сахрану споменуле су скоро све српске новине, независно од уређивачке политичке и културне оријентације. У некролозима, често зналачки састављеним по саветима из реторичких приручника,⁵⁵ редовно се истичу два основна елемента – да је Панчић родоначелник природних наука код Срба и да је, због непроцењивих заслуга, свечано сахрањен о државном трошку.⁵⁶ Тако се у некрологу објављеном у „Гласу истине“ наводи: „Његов рад на пољу природних наука огроман је и врло знаменит. Он је први и главни представник природних наука у српскоме народу“, а затим се додаје: „Његове су заслуге непроцењиве, с тога је сахрањен

⁵¹ Каниц Ф., *op. cit.*, 89. Чување венаца је познато и у другим случајевима. Венци са сахране краља Милана Обреновића су чувани у ризници манастира Крушедола: *Натписи венаца који су положени на гроб Њ. В. Краља Србије Милана Обреновића IV у св. обитељи манастира Крушедола године 1901* (Музеј Српске православне цркве).

⁵² Пун назив споменице гласи: *Спомен на тужну свечаност приликом смрти Д-ра Јосифа Панчића првога председника Српске Краљевске Академије*, Српска Краљевска Академија, Београд 1888. За одлуку о штампању споменице: Скуп целокупне академије држан 27. фебруара 1888. год. у Београду, *Годишњак Српске краљевске академије III* (1888), 57. О важности споменица за процес хероизације: Тимотијевић М., Хероизација песника Војислава Ј. Илића и подизање споменика на Калемегдану, *Годишњак града Београда XLVII-XLVIII* (2000-2001), 191-195.

⁵³ Један од првих епитафа је био славопој Григорија Трлајића, објављен поводом смрти Јована Рајића: Г. Трлајић, *Славопение Раичу*, Беч 1794.

⁵⁴ *Просветни гласник*, год. IX, св. 5 (1888), I-XIII.

⁵⁵ Малетић у својој *Реторици* сматра да некролози морају да садрже кратку биографију, а затим опис дела, радова и заслуга покојникових. Тих се савета

држе и писци некролога Јосифу Панчићу. Упор: Малетић Ђ., *Реторика II*, Београд 1856, 31.

⁵⁶ + Др. Јосиф Панчић, *Босанска вила*, год. III, бр. 6 (1888), 96; + Др. Јосиф Панчић, *Браник*, год. II, бр. 5 (1888/1889), 159; Погреб дра Јосифа Панчића, *Браник*, год. IV, бр. 25 (1888), 2-3; Др. Јосиф Панчић, *Браник*, год. IV, бр. 26 (1888), 3; + Др. Јосиф Панчић, *Велика Србија*, год. I, бр. 7 (1888), 1; Славном спомену нашег Панчића, *Велика Србија*, год. I, бр. 8 (1888), 4; + Панчић, *Видело*, год. IX (1888), бр. 22, 1-2, бр. 23, 2-4; + Јосиф Панчић, *Глас истине*, год. V, бр. 6 (1888), 96; + Др. Јосиф Панчић, *Глас Црногораца*, год. XVII, бр. 10 (1888), 4; Милићевић М. Ђ., + Др. Јосиф Панчић, *Годишњица Николе Чутића*, год. XI, бр. 11 (1889), 341-362; + Некролог, Др. Јосиф Панчић, *Домаћица*, год. X, бр. 3 (1888), 87-88; + Др. Јосиф Панчић, *Застава*, год. XXIII, (1888), бр. 31, 4; бр. 32, 1-2; + Др. Јосиф Панчић 24. фебруара 1888. у Београду, *Јавор*, год. XV, бр. 10 (1888), 145-147; *Летопис Матице српске*, год. LXI, бр. 154 (1888), 156; + Др. Јосиф Панчић, *Наше доба*, год. IV, (1888), бр. 17, 3, бр. 18, 2; Јосиф Панчић, *Невен*, год. IX, бр. 5 (1888), 79; + Др. Јосиф Панчић, *Немања*, год. II, бр. 3 (1888), 68, 72; + Др. Јосиф Панчић, *Одјек*, год. III, (1888), бр. 27, 1; бр. 28, 1, бр. 29, 1; + Др. Јосиф Панчић, *Омладина*, год. II, бр. 4 (1888), 187-194; *Отаџбина*, год. VI, бр. 72 (1888), 1-7;

о државном трошку величанственим начином, те је одана достојна пошта томе велезаслужном књижевнику српском⁵⁷.

По Панчићевој сахрани, његов гроб је постао место меморије. Био је то део општеприхваћене праксе поштовања костију великана. Панчић је прво желео да буде сахрањен на Копаонику, а потом у београдској Ботаничкој башти, али су његови земни остаци положени на Старо гробље, у порти београдске цркве Светог Марка, где је поседовао гробницу. Измештање овог гробља, основаног 1826, започело је већ 1871. године. Према одредби министра унутрашњих дела, Николе Христића, од 1. јула 1883. на гробљу су могли да се сахране само они који су поседовали гробницу. Правила о сахрањивању су усвојена 1885, а оно је дефинитивно уређено 16. августа 1886.⁵⁸ Старо гробље није сачувано, али о његовој меморијалној намени говоре оновремени извори. О Панчићевом гробу је Коста Христић у својим сећањима забележио: „С друге стране, на исток од цркве, почива наш славни Панчић, у своме ковчегу од оморике“.⁵⁹ Владимир Карић, међу

гробовима изабраних националних хероја у порти цркве Светог Марка, помиње и гроб Јосифа Панчића. На крају описа београдске околине, он истиче: „Да се сад часак вратимо опет Београду и да застанемо пред пепелом неколиких људи, које наша историја већ назива великим...“, а затим додаје: „У палилулскоме гробљу бораве вечни санак: Јоаким Вујић (умро 1846. год.), Сима Милутиновић Сарајлија (умро 1848. год.), Ђуро Даничић (умро 1882.) и Јосиф Панчић (умро 1888.)“.⁶⁰ Панчићеви посмртни остаци су касније премештени на Ново гробље, које се развија око цркве Светог Николе. Тако Феликс Каниц, описујући ово гробље, прво наводи: „У брижно негованим парцелама, звездасто груписаним око цркве, под младим зеленилом почивају истакнути научници Ђура Даничић и Јосиф Панчић“, а затим помиње и остале, ту сахрањене националне хероје.⁶¹ Панчићеви земни остаци су на београдском Новом гробљу почивали до 1951. године, када су, 5. јула, свечано пренети на Копаоник. Сахрањени су на највишој тачки ове планине, која од тада носи име Панчићев врх. Убрзо потом је изграђен маузолеј, у који

+ Др. Јосиф Панчић, *Просветни гласник*, год. IX, св. 5 (1888), I-XIII; Умро Јосиф Панчић, *Радикал*, бр. 40 (1888), 2; Др. Јосиф Панчић, *Радикал* (1888), бр. 41, 1; бр. 42, 1, бр. 43, 1; *Садашњост*, год. V, бр. 10 (1888), 73; + Др. Јосиф Панчић, *Српска независност*, год. IV, бр. 11 (1888), 3-4; + Др. Јосиф Панчић, *Србобран*, год. V, бр. 9 (1888), 4; *Српске новине*, год. LV, бр. 44 (1888), 180-181; Читуља, *Српски лист*, год. IX, бр. 10 (1888), 4; + Др. Јосиф Панчић, *Стражилово*, год. IV, бр. 10 (1888), 160; Др. Јосиф Панчић редовни члан Српског пољопривредног друштва, рођен 1814, + 25. фебр. 1888. године, *Тежак*, год. XIX, бр. 5 (1888), 117-120. Библиографија некролога је објављена у: Бујас М., Клеут М., Раичевић Г., *Библиографија српских некролога*, Нови Сад 1998, 255; Татић Б. Д. и др., *Радови о Јосифу Панчићу и радови у којима се помиње Јосиф Панчић*, 276 и даље, бр. 65, 66, 67, 69, 75, 77, 78,

79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 91, 96, 97, 98, 109, 110, 111, 112, 113, 114.

⁵⁷ Др. Јосиф Панчић, професор и председник Срп. краљ. академије, *Глас истине*, год. V, бр. 6 (1888), 96.

⁵⁸ Гробље св. Марка у Београду, *Мир*, год I, бр. 43 (1894), 2.

⁵⁹ Христић К. Н., *op. cit.*, 152. О Панчићевом сандуку: Говор Ж. Јуришића, *Спомен на тужну свечаност приликом смрти Д-ра Јосифа Панчића*, 37; Милићевић М. Ђ., + Др. Јосиф Панчић, *op. cit.*, 360; Каниц Ф., *op. cit.*, 98.

⁶⁰ С обзиром да је на корицама Карићеве књиге наведена 1887, очигледно је да је Панчићево име уведено касније, у коректури: Карић В., *op. cit.*, 683.

⁶¹ Каниц Ф., *op. cit.*, 83-84.

су положени Панчићеви земни остаци. Они у њему и данас почивају.⁶²

Подизање споменика

Произвођење Јосифа Панчића у националног хероја установљено је низом акција, у чијем средишту је била званична фунерална свечаност коју је организовала држава. Углед и статус новог хероја, као и идеолошка природа његовог поштовања, неминовно су, одмах по сахрани, довели до покретања акције за подизање споменика. Крајем осамдесетих година XIX века, у време Панчићеве смрти, у Србију је већ увелико продрла „манија подизања националних споменика“, карактеристична за целокупну Европу. Био је то општеприхваћени чин колективног самопотврђивања, у којем се похвалом појединцу истиче похвала нацији. Она израста у средиште једне нове профане религије, чији су пророци и светитељи били национални хероји. Споменици херојима постају олтари патриотизма, места на којима заједница и појединац учествују у култу нације. Већ од средине XIX века и у Србији се уочава све наглашенија тежња да се сећање на националне хероје отелотвори у чврстој, материјалној форми. Наравно, усмена и писана реч нису изгубиле значај у конституисању култа националног хероја, што показује низ споменица објављених током последњих деценија XIX и првих

деценија XX века, али јавни споменици, њихово подизање и свечано откривање, израстају у један од најважнијих медијума рада на националном памћењу. Београд, престоница младе српске државе, постаје својеврстан национални храм – пантеон на отвореном, у коме се подижу споменици најугледнијим и општеприхваћеним националним херојима, око којих се интегрише јединство нације. Они постају политички симболи пропагирања осећања оданости према држави, које је требало да надјача традиционалну оданост родном месту и крају, која је код Срба, као и код осталих балканских народа, била веома наглашена. Надрастање регионалног патриотизма је био предуслов за конституисање много шире националне заједнице – државе, са престоницом у идејном центру. Уобличавање престонице као пантеона на отвореном било је један од неопходних елемената њеног израстања у центар државе и нације. Наиме, управо посредством споменика, престоница се симболично поистовећивала са идејом о држави и нацији. Било је то опште правило, због кога је и београдска општина у подизању многих националних споменика имала важну улогу.

Након владара и ратника, у круг знаменитих личности којима се подиже национални споменик улазе и заслужни јавни радници. Већина од предузетих иницијатива није уродила плодом, јер је подизање споменика захтевало велика материјална средства. Она су обично при-

⁶² Програм преноса посмртних остатака Јосифа Панчића, *Политика*, год. XLVIII, бр. 13907, (5. VII 1951), 2; Научни радници, студенти, планинари и народ главног града одали су дужну пошту успомени великог научника др Јосифа Панчића, *Политика*, год. XLVIII, бр. 13908 (6. VII 1951), 3; П. Ђ, У маузолеју на

Копанику извршена је сахрана посмртних остатака др Јосифа Панчића, *Политика*, год. XLVIII, бр. 13910, (8. VII 1951), 2. Фотографије преноса и маузолеја су објављене у: Ђуричић Б. П. М., Српска краљевска академија, научна признања и сутоњ живота, *Живот и дело Јосифа Панчића*, Београд 1998, 204-205.

купљана добровољним прилозима, које су прикупљали одбори за подизање споменика. Успешност деловања одбора зависила је од реторичке убедљивости да се око личности којој се подиже споменик мобилишу заједнички национални идеали. Наравно, постојали су и великани за које се сматрало да је њихов општи допринос такав да би држава, као највиша званична национална институција, требало да им подигне споменик, или бар да томе допринесе. Јосиф Панчић, најугледнији научник свог времена, професор Велике школе и први председник Српске краљевске академије, био је свакако херој у чијем се лику појам националног и политичког поклапао у великој мери, што је већ потврдила званичана свечана сахрана. У том је смислу и почетна иницијатива за подизање споменика била усмерена према државним институцијама, пре свега Министарству просвете, под чијим су окриљем деловале Велика школа и Српска краљевска академија, које је и организовало Панчићеву званичну сахрану.

Иницијатива за подизање споменика је покренута убрзо по Панчићевој сахрани, што говори да су у рецепцији његовог доприноса националној идеји били препознати општепризнати, али још увек недовољно остварени идеали, чијем је пропагирању неопходно посветити дужну пажњу. Беседе изговорене на сахрани показују да су ти идеали били вишеструки и веома испреплетени. Панчић је истицан као отелотворење залагања за успон националне

просвете и науке, Велике школе и Српске краљевске академије. Својим научном радом, он је открио природне лепоте и богатство земље, који постају предмет патриотске љубави. Природне лепоте и богатства земље су истовремено истицали значај територије за конституисање националног идентитета. Они су схватани и као захтев за територијалном интеграцијом целокупног српског национа, о чему често и јасно говоре беседе, панегирици и некролози настали поводом Панчићеве смрти. Подизањем споменика научнику који се бавио националном флором и фауном, указало би се на објективне аргументе природних наука у прилог оправданости истицања овог захтева. Тиме би се, рецепцијом Јосифа Панчића као националног хероја, национализовале и природне науке, као што је то већ раније било учињено са историјским наукама. Подизањем споменика, идеал научника као националног радника трајно се меморише, у циљу инспирисања нових генерација.

Споменик је наручило Министарство просвете а израда скулптуре је поверена Ђорђу Јовановићу, државном питомцу, који је у то време, након студија у Бечу и Минхену, завршавао трогодишњу специјализацију у Паризу.⁶³ Јовановић је већ од раније био познат београдској публици, пре свега по свом првом делу, *Српска преља*, насталом на завршетку студија у Минхену. Оно је излагано у Београду 1887. године, а потом је, посредством Српске краљевске академије, откупљено за Народни музеј.⁶⁴ Угледу

⁶³ За биографију и опус Ђорђа Јовановића: Николајевић Б. С., Ђорђе Јовановић, вајар, *Бранково коло* 18 (1911), 283-285; Ђорђе Јовановић, вајар, *Годишњак Српске краљевске академије XXVIII* (1921), 257-259; Петковић В., Ђорђе Јовановић. Поводом његова јубилеја, *Српски књижевни гласник XVIII*, св 1

(1926), 65-68; Шаулић А., Ђорђе Јовановић – српски вајар, *Зборник за друштвене науке Матице српске* 16 (1957), 52-67.

⁶⁴ Б. Ј. А., Српкиња преља. Кип каменара Ђорђа Јовановића, *Немања I*, бр. 3 (1887), 68, сл. на стр. 64; Вајар Ђока Јовановић, *Јавор XIV*, бр. 40 (1887), 639;

уметника је допринела и бронзана медаља, коју је за скулптуру *Српски Гуслар* добио на париској Светској изложби 1889, што је забележено и у српској штампи.⁶⁵ Јовановић је прионуо на посао користећи малу суму новца од 1.000 франака, коју му је у ту сврху доставило Министарство просвете, тако да је модел скулптуре био готов већ 1890. Одмах по завршетку посла, он се писмом јавља Министарству просвете, шаљући фотографију модела скулптуре на процену и нудећи га истовремено за одливање. Тадашњи министар, Св. Милосављевић, обратио се за мишљење Српској краљевској академији, дописом од 9. септембра 1890.⁶⁶ Допис је стављен на дневни ред седнице Академије уметности 29. октобра исте године, а исказано мишљење о понуђеном раду је било крајње неповољно. У њему се истиче: „Академија налази да рад г. Ђорђа Јовановића још нема таквих уметничких особина, да би заслужио да се на њега још утроши новац за ливење и постављање на јавно место“.⁶⁷ Званични став Академије је исказивао, у ствари, мишљење Михаила Валтровића, главног арбитра у питањима

уметности, па и јавних националних споменика.⁶⁸ Он је пре тога изнео негативно мишљење и о *Српском Гуслару*, понуђеном Народном музеју на откуп.⁶⁹ Након тога, Милосављевић одговара вајару да Министарство просвете нема новца за одливање скулптуре и њено допремање у Београд, достављајући му истовремено и негативно мишљење Академије о њеним уметничким вредностима.

Јовановић је у међувремену, не надајући се оваквом расплету, нашао ливца који се понудио да скулптуру одлије на вересију. Одговарајући на негативно мишљење Академије о ликовним квалитетима скулптуре, Јовановић је министру просвете послао мишљење које је изрекао Анри Шапи (Henri Chapu), професор на Ecole de Beaux Arts и један од најугледнијих париских скулптора тог времена. У њему се, између осталог, истиче: „Статуа је сасвим добра, лепо изгледа и заслужује да се салије у бронзу“. И поред неспоразума, Јовановић није зауставио ливење скулптуре, а трошкове ливења, који су износили 4.000 франака, платио је краљ Милан Обреновић.⁷⁰ На десној бочној

Ђока Јовановић, *Стражилово* III, бр. 39 (1887), 624. О каснијој судбини скулптуре: Грујић В., Настанак и развој збирке југословенске скулптуре Народном музеја у Београду, *Зборник Народног музеја XVI/2* (1997), 85-86.

⁶⁵ Одликовани српски уметници, *Јавор*, год. XVI, бр. 29 (1889), 362-363.

⁶⁶ Архив Србије, Министарство просвете, 1890, Прот. бр. 14098.

⁶⁷ Скуп Академије уметности 29. октобра 1890. год. у Београду, *Годишњак Српске краљевске академије IV за 1890. годину*, Београд 1891, 33-34.

⁶⁸ Из записника седнице од 29. октобра 1890, када се расправљало о Јовановићевом раду, види се да су седници присуствовали Матија Бан, као председавајући, Михаило Валтровић, као записничар, те Даворин Јенко, Панта Срећковић, Светислав Вуловић и Љубомир Стојановић: Скуп Академије уметности 29. октобра 1890. год. у

Београду, *Годишњак Српске краљевске академије IV за 1890. годину*, Београд, 1891, 33. Валтровић је те године и поводом других споменика исказивао званично мишљење Академије. Илустративан пример је мишљење упућено Одбору за подизање споменика браћи Недић, херојима из 1804. године: Скуп Академије уметности 17. марта 1890. год, *Годишњак Српске краљевске академије IV за 1890. годину*, Београд 1891, 31-32.

⁶⁹ У Валтровићевом мишљењу, изнетом на заседању Академије уметности, која је одлучивала о откупима за Народни музеј, наводи се да понуда Ђорђа Јовановића није прихваћена због ограничености материјалних средстава: Скуп Академије уметности 29. јануара 1890. год. у Београду, *Годишњак Српске краљевске академије III*, Београд 1890, 83.

⁷⁰ Јовановић Ђ., *Аутобиографија*, 5 (Архив САНУ, рукопис).

страни постамента је исписано „G. Jovanovitch 1891“, што показује да је скулптура изливена те године. Одмах потом, била је изложена у париском Пролећном салону. Јовановићева истрајност се може сагледати као одраз жеље младог и амбициозног уметника да заврши започето дело, али она је, свакако, бар унеколико, мотивисана и схватањима о важности мисије националног уметника, који би својим радом требало да отелотвори националне идеале. Подршку за наставаљање рада, њему је свесрдно пружио малобројни круг српских интелектуалаца који је тада боравио у Паризу и са помним интересовањем пратио настанак скулптуре. Њихов предводник је био млади Богдан Поповић, који се тим поводом први пут огласио у београдској штампи. Он је, непосредно по излагању Панчићеве скулптуре на Салону, објавио у „Отаџбини“ отворено писмо професорском савету Велике школе, које су представници српске колоније која је тада боравила у француској престоници потписали 19. маја 1891. године.⁷¹ Убрзо је уследила још једна, слична иницијатива париских ђака, на челу са Светиславом Јовановићем. Њихов апел за откуп скулптуре јавно је упућен професорском колегију Велике школе преко часописа „Видело“.⁷² Потписници писма хвале скулптуру као вредно уметничко дело и, насупрот негативном мишљењу Српске краљевске академије, позивају се на

став Шапија и жирија париског Салона. Не пропуштају да напомену да је о скулптури позитивно мишљење изнео и сликар Паја Јовановић, када је приликом боравка у Паризу обишао Јовановићев атеље. Они обавештавају професорски колегиј Велике школе да је млади вајар склон да се одрекне хонорара, али моле да се оснује одбор за прикупљање новца којим би се платило одливање скулптуре. У завршном делу писма, покреће се акција за прикупљање новца и апелује на националну свест сваког појединца. Потписници писма се обраћају професорима Велике школе: „У осталом, будите сигурни, сваки ће дати, јер сваки зна да, дижући споменик Панчићу, додаје нов један камен пиједесталу науке и уметности, – пиједесталу српске науке и уметности“.⁷³ Тако се акцијом за подизање споменика афирмише још једна идеја – помагање развоја националне уметности, као важног средства образовања омладине и васпитања народа.⁷³

Подизање јавног споменика националном хероју подразумевало је висок степен његове артификације, што је и у српској средини претходних деценија прихваћено приликом подизања споменика кнезу Михаилу Обреновићу.⁷⁴ Уметност постаје инструмент националне идеологије, као што је у то време била и у свим европским срединама. Очекивало се да национални споменик буде успело уметничко дело, али и да се његова израда, ако је икако могуће,

⁷¹ Поповић Б., Панчићева статуа, Писмо из Париза, *Отаџбина*, год. X, књ. 29, св. 116 (1891), 631-640. Текст је прештампан у: Мићовић В. М., О Панчићевом споменику, *Споменица о свечаном скупу поводом 150-те годишњице од рођења Јосифа Панчића*, САНУ, посебна издања, књ. CCCLXXXII, Споменице, књ. 27, Београд 1965, 55-61. Упор. и: Јовановић Ђ., *op. cit.*, 23.

⁷² С. С., Статуа Панчићева, *Видело*, год. XII, бр. 63 (14. VI 1891), 3.

⁷³ Била су то општеприхваћена схватања, често понављана. Лагарић П., Савремена питања из уметности, *Стражилово*, год. VI, бр. 10 (1893), 154, где се истиче: „уметност можемо сматрати као средство да се образује омладина и да се васпита народ“.

⁷⁴ Тимотијевић М., Мит о хероју спаситељу и подизање споменика кнезу Михаилу Обреновићу, *Наслеђе IV* (2002), 45 и даље.

повери домаћем уметнику. Тиме би се, у исти мах, указало и на успон националне уметности, који постаје једно од мерила општег просперитета и благостања. То се посебно односило на вајарство, које је више од сликарства сматрано политичком и државном уметношћу.⁷⁵ Оваква схватања су мотивисала Министарство просвете да, мимо јавног конкурса, извођење скулптуре повери државном питомцу. У отвореном писму Богдана Поповића, промишљено се гради идеални лик Ђорђа Јовановића, као младог и талентованог српског уметника који заслужује подршку нације и државе. Као потврда оваквог схватања, истиче се и Шапијево мишљење: „Г. Јовановић је вештак, који, веома озбиљно ради и напредује, који заслужује свако потпомагање и који ће, уверен сам, чинити част својим покровитељима“. Ђорђе Јовановић је, с друге стране, био свестан задатка који је национални програм постављао пред уметника. У једном, знатно каснијем разговору он је изјавио: „Мој програм је био од почетка да створим из српског народа и српске историје, догађаје и личности, песнике и научнике“.⁷⁶

Јовановић се вратио у Београд 1891, када је именован за наставника цртања у I београдској гимназији. Он је са собом донео и скулптуру Јосифа Панчића, очекујући повољно разрешење насталих неспоразума. Трошкове транспорта су платили Панчићева породица и Београдска општина.⁷⁷ Убрзо по повратку, Јовановић је организовао изложбу

својих радова у Београдској касини, на којој је централно место заузимала Панчићева скулптура.⁷⁸ Писма Богдана Поповића и Светислава Јовановића, с друге стране, примљена су у београдској средини са одобравањем, што показује одјек објављен у „Виделу“, у коме се коментаришу различита мишљења о споменику, као и апел париских ђака да се он откупи.⁷⁹ То је помогло оснивању Друштва за откуп споменика Јосифа Панчића. В. Венковић се у име овог друштва обратио новом министру просвете с молбом да се Београдској општини предложи откуп скулптуре. Министарство се сложило са предлогом, па је решено да председник београдског општинског суда поднесе предлог одбору за оцену и мишљење.⁸⁰ Одбор се позитивно изразио о вредности скулптуре, па су њен откуп и постављање споменика прешли из надлежности Министарства просвете на Београдску општину. Вест о томе је објављена у „Виделу“ од 4. марта 1892. године. У њој се јавност обавештава да је Београдска општина примила на себе да у парку испред Велике школе подигне споменик Јосифу Панчићу, који је израдио Ђорђе Јовановић. Како је било потребно да се скулптура исплати, општина је покренула упис прилога, а први прилог, од хиљаду динара, дао је београдски адвокат Милан Костић.⁸¹ Мада је сакупљање новца текло споро, изгледало је да ће споменик бити постављен и откривен током 1893. године, што је наговештено и у оновременој штампи. Тако је новосадско „Стражилово“

⁷⁵ Овакво се мишљење често истиче у току последњих деценија XIX века. Неки од текстова који дотичу ову проблематику прештампани су у: Коларић М., *Изложбе у Београду 1880-1904*, Београд 1985, 10, 14-15.

⁷⁶ Шаулић А., *op. cit.*, 58.

⁷⁷ Јовановић у аутобиографији наводи да је на име трошкова транспорта скулптуре Панчићев зет Милан

Настић дао 1.000, а Београдска општина 900 динара: Јовановић Ђ., *op. cit.*, 5 (Архив САНУ, рукопис).

⁷⁸ Јовановић Ђ., *Ibid*, 5.

⁷⁹ Опет о Панчићевој статуи, *Видело*, год. XII, бр. 69 (19. VI 1891), 3.

⁸⁰ Архив Србије, Министарство просвете, 1891, Рег. бр. 13977; АС МПс 1892, IV, 2.

⁸¹ Панчићева статуа, *Видело* XIII, бр. 28 (1892).

почетком августа донело кратку вест да се постављање споменика очекује у септембру исте године.⁸² Очекивања се нису испунила, па је то изазвало негодовање школараца. Исте године, према каснијем сведочењу самог вајара, студенти су покушали насилно да поставе споменик.⁸³ Перипетије су приведене крају тек 1896, када се споменик помиње у првом туристичком водичу кроз Београд, који су објавили Ђорђе Бугарски и Петар Хајдуковић.⁸⁴ Почетком маја наредне године, споменик је био спреман за свечано откривање, о чему обавештава новосадска „Застава“.⁸⁵ На ванредној седници општинског одбора, одржаној 9. маја те године, председник општине извештава одбор да ће о општинском трошку, на свечан начин бити откривен споменик покојном др Јосифу Панчићу у парку на Великом тргу. Он позива одборнике да изволе присуствовати овом свечаном чину, који ће се обавити 11. маја у 11 часова пре подне.⁸⁶

Идејна замисао споменика

Успешно извођење јавног споменика посвећеног националном хероју подразумевало је током друге половине XIX века задовољење два основна захтева, која

је у српској средини формулисао Михаило Валтровић приликом рада конкурсне комисије именоване поводом извођења споменика кнезу Михаилу Обреновићу.⁸⁷ Од скулптуре се очекивала физичка сличност са представљеним херојем, јер се тиме обезбеђивала аутентичност лика који се трајно уводи у колективну меморију. У исто време се захтевало да споменик искаже идеју о моралној величини хероја, јер је то био разлог за његово хероизирање и трајно сећање на њега. Та два захтева су полазила од различитих теоријских ставова – реализма и идеализма, али они у уметничким теоријама тог времена нису сматрани контрадикторним. Повезивани су поетиком идеалистичког реализма, која је сматрана званичним језиком јавне уметности у свим европским срединама.⁸⁸ Поетика идеалистичког реализма је била добро позната и српској јавности, јер је често популарисана посредством натписа у периодици. Илустративан пример је текст Павла Лагарића *Савремена питања из уметности*, који је објављен у „Стражилову“ у четири наставка, током 1893. године.⁸⁹ Лагарић полази од схватања да свака права уметност има „своју рејалну и своју идејну страну“. Оне се неминовно међусобно сажимају, па због тога у уметности није

⁸² *Стражилово*, год. VI, бр. 31 (1. VIII 1893), 496.

⁸³ А. Шаулић, која је лично познавала уметника, наводи: „Панчићеву статуу (једноставан и скроман научник сав унесен у посматрање биљке) општина је држала упаковану у парку пред Универзитетом пуне три године, док је студенти демонстративно нису открили 1893.“: Шаулић А., *op. cit.*, 59.

⁸⁴ Неђић В. С., Први београдски туристички водич као сведочанство о урбанизму и архитектури, *Годишњак града Београда* XLIII, Београд (1996), 211.

⁸⁵ Споменик Панчићу, *Застава*, год. XXXII, бр. 68 (6. V. 1897), 2.

⁸⁶ *Записник одборских одлука 1897. године*, књ. I, XXII седница, ванредни састанак, петак 9. мај,

одлука 209.

⁸⁷ Валтровић М., Пројекти за споменик почившем књазу Михаила Обреновића III, *Грађа за историју уметности у Србији* III, Београд 1874.

⁸⁸ За тумачење појма идеалистички реализам и његов значај за поетику званичне српске уметности друге половине XIX века: Тимотијевић М., Мит о хероју спаситељу и подизање споменика кнезу Михаилу Обреновићу, 54-55; Тимотијевић М., Религиозна уметност као историјска истина, *Саопштења* XXXIV (2002), 373-374.

⁸⁹ Лагарић П., *Савремена питања уметности I-IV*, *Стражилово*, год. VI (1893), бр. 10, 153-158; бр. 19, 249-299; бр. 37, 585-587; бр. 40, 633-636.

могућ „чист рејализам или чист идејализам“. У тој светлости је нужно видети и захтев упућен вајару, „да на својој статуи што тачније имитује човека“. ⁹⁰ Да би скулптура била добра, она подједнако мора да истакне телесну и духовну страну приказаног лика. Од њихове међусобне усклађености зависи уметничка вредност дела. Према Валтровићевом мишљењу: „Уметнички створ какав назива се лепим, ако се на њему види да му је спољашњост рад мислећег духа“. ⁹¹ Било је то општеприхваћено схватање европске званичне уметности тог времена, којег се доследно држао и Ђорђе Јовановић.

Писмо Богдана Поповића, уз обиље детаља, показује колико је пажње Јовановић поклатио проблему физичке сличности приликом израде скулптуре. У њему се истиче да је Министарство просвете, наручујући скулптуру, послало вајару само једну избледелу, преснимљену фотографију, али да је Јовановић након тога прикупио низ података о Панчићевом изгледу. Тражио је, чак, да му се из Београда пошаље Панчићево одело, али тој молби није удовољено. Лик угледног научника је изведен минуциозно, а иста пажња је посвећена осталим деловима скулптуре. Јовановић, међутим, не упада у формализам сувопарног фактографског реализма. Њему је било добро познато да јавни споменик, као симболична јединица националног памћења, мора превасходно да исказује идеју о хероју. ⁹² О томе се говори и у писму које је Богдан Поповић објавио у „Отаџбини“: „Слушали смо да се

г. Јовановићу пребацило да није начинио Панчића довољно сличног. Ми прво одговарамо да Београђани статуу још нису ни видели, да је статуа слична и живља од фотографије, да је једном речју, веома лепо изведена. После тог првог разлога могли бисмо да не говоримо ништа више. Али још и ово. Код научника, и код људи којима се дижу споменици шта је сличност? Је ли само ова или она бора, исти број брадавица, боја косе – или израз, дух, карактер њихов, уметнички постављен? За генерације које долазе – а за њих се споменици дижу – сличност, та сићушна сличност која боре броји, сличност фотографска, да је назовемо правим именом, биће верујте, од сасвим споредне важности, баш и да претпоставите да ће тим генерацијама бити могуће контролисати је. Генерације за које споменик дижете, налазе се у оном истом положају према споменику у каквом се ми налазимо кад први пут видимо слику неког „славног човека“. Кома у том случају пада на памет да расправља питање сличности? Ником. Што интересује, то је израз, она виша морална сличност, која, мимогред буди речено, ни најмање не искључује материјалну сличност (пример: сама статуа г. Јовановићева). Кад некога чујете да каже: зар је то Шилер? Будите сигурни да је он то рекао зато што слика коју види пред очима не одговара слици коју је он себи створио читајући дела Шилерова. Сличност с делима, одиста бар толико исто важна је колико и са фотографијом; како би и могло бити другачије, кад нико не диже споменик једном научнику зато што

⁹⁰ Лагарић П., *Ibid*, 156.

⁹¹ Валтровић М., *op. cit.*, 30.

⁹² Валтровић М., *Ibid*, 7, где се истиче: „а да не споменем још слабост оних пројеката, који у раду свом показиваху јасан утицај фотографија почившег

кнеза Михаила па желећи бити што вернији тим образцима, заборавише да тиме падају у сухопарност, да тиме жртвују полет ђенијалности и да уметнички створ треба да је потпуни израз једне идеје“.

је он овако или онако изгледао, но зарад дела његових? Сваки је споменик у толико бољи, у колико више показује душу „славног човека“, у колико нам потпуније износи пред очи слику за идеју коју ми имамо о том човеку, моралну сличност његову“.

Подужи цитат из писма Јовановићевих париских пријатеља објашњава да је идејна замисао споменика била приказивање Панчића као националног хероја науке. То се у писму, приликом исказивања оцене о вредности скулптуре, и отворено истиче: „Карактер научника је веома лепо погођен; статуа је пуна озбиљности и достојанства, а утисак је сасвим уметнички“. Јовановићеву идеју, да на статуи прикаже нови тип научника, уочио је и Анри Шапи, који у мишљењу упућеном српском Министарству просвете истиче: „Статуа Г. Јовановића, мирно замишљена и израђена, показује доиста човека од науке“.

Споменик је замишљен као стојећа фигура постављена на постамент (сл. 3). Било је то очекивано решење, које се од антике, преко ренесансе, може пратити све до XIX века.⁹³ Поштовање конвенција је било један од диктата јавних наруџбина. Сматрало се то општим правилом, које је са пуно поштовања прихваћено и у српској средини.⁹⁴ У том смислу, и Ђорђе Јовановић је морао да се повинује општеприхваћеним конвенцијама. Основна замисао, заснована на идеји о хероју као научнику, исказана је у оба елемента споменика – скулптуром и постаментом. Они чине органско јединство споменика, а њихов је симболизам подјед-

Сл. 3. Ђорђе Јовановић, Споменик Јосифу Панчићу, 1891, архивска фотографија, око 1978. (Документација Катедре за историју уметности новог века, Филозофски факултет у Београду)

Fig. 3 Monument to Josif Pančić, by Djordje Jovanović, 1891, archive photo, c. 1978 (Art History Department Documentation, Faculty of Philosophy, Belgrade)

нако важан у дефинисању основне замисли. Симболизам скулптуре је заснован на изразу, ставу, покрету и атрибутима. Њихов избор је логичан и без пренесеног значења. У том смислу, ни идејна замисао скулптуре нема

⁹³ О оваквом типу споменика у XIX веку: Pingot A., *Monuments of famous men: the political message, Sculpture IV*, Geneva 1996, 64-71.

⁹⁴ Михаило Валтровић, тумачећи услове конкурса за споменик кнезу Михаилу Обреновићу, истиче да су у сваком златном добу уметности обрасци уметнички били јавно познати свима: Валтровић М., *op. cit.*, 28.

алегоријско значење. Висина скулптуре је нешто виша од природне висине, око 220 cm. Панчић је постављен фронтално, а одевен је у одело у коме се појављује и на фотографијама. Стоји у благом искораку и спуштене главе, замишљено посматрајући гранчицу коју држи у десној руци.⁹⁵ Гранчица је основни атрибут који дефинише Панчића као природњака. На егзактност Панчићевих истраживања упућује лупа, коју држи у левој руци. Тако ова два атрибута одређују идеју о новом типу научника, који се бави егзактним изучавањем природе. На бронзаном подножју скулптуре су још два атрибута. Лево су постављене две књиге, а десно торба за прикупљање узорака. Они у тумачењу основне идеје имају функцију додатних реторичких аргумената, који симболично указују на равноправност студијског и теренског изучавања у природним наукама. Идејна замисао скулптуре је постигнута прецизном субординацијом симбола који се у функцији атрибута придодају хероју. Скулптура је постављена на камени постамент широке квадратне основе. Његова укупна висина је 233 cm, и нешто је већа од скулптуре.⁹⁶ Постамент је, у основи, указивао на хероизовање, па чак и деизовање приказаног лика. Основна намена постамента

је да уздигне хероја из појавне стварности на виши ниво метафизичке вечности. Он на јавним националним споменицима често симболизује олтар националне религије, односно олтар отаџбине.⁹⁷ У том случају, на њега се постављају национални симболи, што је у овом случају изостављено. Постамент Панчићевог споменика полази од концепта стуба. Овакво решење је у званичној европској уметности XIX века радо коришћено, а његово симболично значење се заснивало на старој амблематској литератури, у којој се стуб тумачи као симбол постојаности, снаге, славе, уздизања и комуникације са небом.⁹⁸ Предлози за сличне споменике се појављују и у српској средини већ средином века. Тако је на плану Јосифа Касана за Теразијску чесму, потписаном 14. маја 1855. године, предвиђено да се споменик Карађорђу постави на стуб.⁹⁹ На месту погибије кнеза Михаила Обреновића у Кошутњаку планирано је подизање спомен стуба, а и међу предлозима за споменик почившем кнезу појављују се решења у којима је постамент био изведен у облику стуба.¹⁰⁰ Димензије постамента Панчићевог споменика су прилагођене величини скулптуре која је на њега постављена, а на његову предњу страну је

⁹⁵ За реторичко тумачење става: Summers D., *Contrapposto: Style and Meaning in Renaissance Art*, *Art Bulletin* LIX (1977), 336-361.

⁹⁶ Постамент је изведен од светлосивог камена. Постављен је на квадратну основу, дужине страница 237 cm. Постамент је изведен у облику стуба квадратног пресека, који се навише сужава. На врху је проширење у облику капитела, на које је постављена скулптура. Подаци су преузети из: *Споменик Јосифу Панчићу*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, досије бр. 94.

⁹⁷ За симболично тумачење постамента: Тимотијевић М., *Херој пера као путник*, 46-47. Јовановић ће слично решење поновити на споменицима кнезу Милошу Обреновићу у Пожаревцу и Неготину. Одбор за

подизање споменика у Пожаревцу формиран је 1897, а он је свечано откривен 1898. Споменик у Неготину је каснији, свечано је откривен 1901, а срушили су га Бугари 1916. О овим споменицима: Споменик кнезу Милошу у Пожаревцу, *Искра*, год. I, бр. 7 (1898), 111, сл. на стр. 103; Споменик Кнезу Милошу Великом у Неготину, *Нова искра*, год. IV, бр. 1 (1902), 26-27, сл. на стр. 23; Каниц Ф., *op. cit.*, 169-170, II, 439.

⁹⁸ Henkel A., Schöne A., *Emblemata. Handbuch zur sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Stuttgart, Weimar 1996, col. 1226-1230.

⁹⁹ Максимовић Б., Пројекти за Теразијску чесму од пре сто година, *Годишњак Музеја града Београда IV*, Београд (1957), 239.

¹⁰⁰ Валтровић М., *op. cit.*, 31.

уклесан натпис распоређен у три реда: „Др Јосифу Панчићу / 1814 + 1888 / Београдска општина“.

Место споменика у симболичној топографији престонице

Споменик је отворена симболична форма, која своје значење рефлектује у простор у коме је постављена, као што и тај простор у пуној мери одређује значење споменика. Било је то добро познато и српској интелектуалној јавности, па су око избора места за постављање споменика често вођене оштре и дуготрајне полемике. Са спомеником Јосифу Панчићу то није био случај, јер је тип хероја – научника прецизно одређивао место његовог постављања у симболичној топографији града. Већ приликом покретања акције за подизање споменика, планирано је да се он смести у парк испред Велике школе. До извесних колебања је дошло једино током 1893, када је покренута акција да се на улазу у Калемегдан подигне алеја великана – споменички пантеон знаменитих Срба. О томе је у „Стражилову“ објављена кратка белешка: „Учитељи у Србији дигли су у Београду на Калемегдану споменик свом великом добротвору, покојном Јовану Гавриловићу. Говори се да ће се на Калемегдану месеца септембра ове године подићи још споменици

Ђури Даничићу, Ђури Јакшићу и Јосифу Панчићу“.¹⁰¹ На крају је ипак одлучено да се споменик постави у парк испред Велике школе, педагошког и научног средишта српске престонице. Тај симболизам је касније још више наглашен изградњом Филолошког, Природно-математичког и Филозофског факултета у најужем окружењу парка.

На месту парка се у време турске владавине налазило Велико гробље.¹⁰² Поред њега је био парковски уређен простор, назван Мусала, намењен молитви и медитацији. У време аустријске окупације Београда, између 1717. и 1739, долази до првог покушаја да се простор претвори у трг, али је процес заустављен поновним доласком турске власти. Статус гробља је задржан све до првих деценија XIX века, мада се на њему више није сахрањивало. У средини гробља је, након поновог доласка Турака, формирана Велика пијаца, око које се у време Првог српског устанка уобличава административно-управни центар нове власти. Око Велике пијаце се касније подиже низ административних, стамбених и трговачких зграда, тако да она постаје привредни центар Београда, али је старо муслиманско гробље коначно измештено тек након 1865. Један од разлога је било подизање монументалног здања које је Миша Анастасијевић две године пре тога поконио држави „у научне сврхе“.¹⁰³ У њега се смешта Велика школа, тако да и цео простор добија ново идеолошко значење,

¹⁰¹ *Стражилово*, год. VI, бр. 31 (1. VIII 1893), 496. О развоју Калемегданског парка и подизању скулптура знаменитих Срба: Милановић Х., Прилог истраживању настанка и развоја парка Калемегдан, *Наслеђе* II, (1999), 41-52, посебно 51.

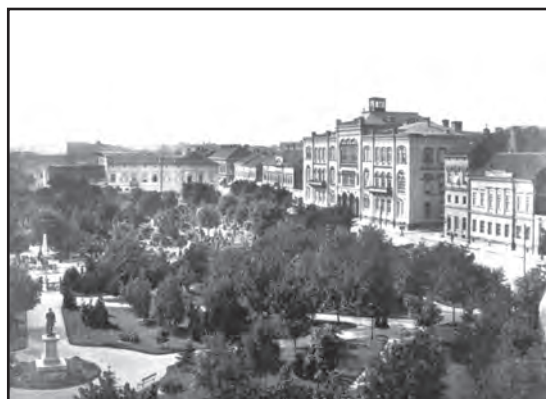
¹⁰² О овом простору не постоји целовита синтетичка студија, али је његов развој могуће сагледати посредством спорадичних белешки: Каниц Ф., *op. cit.*, 56-57; Христић К. Н., *Записи старог Београђанина*, Београд 1987, 12; Поповић С. Л., *Путовање по новој*

Србији, Београд 1950, 160, 167. Упор: Шћекић М., Тргови Београда, *Годишњак града Београда XXXII*, Београд (1985), 205-206; Миљковић-Катић Б., Путописци о неизграђеним просторима Београда у првој половини XIX века, *Београд у делима европских путописаца*, Београд 2003, 153-155.

¹⁰³ Здање је предато Великој школи у септембру 1863. године: Несторовић Б., Капетан-Мишино здање, *Годишњак града Београда IX-X*, Београд (1962-1963), 81-95, посебно 81-84.

везано за идеју величања престонице, нације и државе.¹⁰⁴ Убрзо потом, јавља се идеја да се Велика пијаца претвори у јавни парк, а изнета је у првом предлогу за регулацију унутрашњег дела београдске вароши, који је архитект Емилијан Јосимовић поднео 1867.¹⁰⁵ Јосимовић предлаже да се парк испред Велике школе назове по Миши Анастасијевићу, а да се у његовом средишту подигне споменик овом великом националном добротвору. Већ следеће године, пошто су Турци коначно напустили Београд, започела је регулација Велике пијаце. Терен је изравнан и просечене су стазе, али до остварења Јосимовићевог предлога није дошло. Током седамдесетих година се размишљало да се у средиште трга постави коњанички споменик трагично преминулом кнезу Михаилу Обреновићу, али ни овај предлог није реализован, јер је споменик постављен на трг испред Народног позоришта.¹⁰⁶

У средишту Велике пијаце се током 1880. коначно подиже обелиск у част четворогодишњег престолонаследника Александра, сина Милана Обреновића. Овај монументални обелиск је после смене династије Обреновић уклоњен и заборављен, али је његов изглед познат посредством сачуваних архивских фотографија (сл. 4).¹⁰⁷ Споменик је био израђен од белог камена.

Сл. 4. Универзитетски парк, изглед крајем XIX и почетком XX века, архивски снимак (Музеј града Београда УР 3629)

Fig. 4 University Park, turn of the 19th and 20th centuries, archive photo (Belgrade City Museum, UR 3629)

У доњем делу се налазила правоугаона база са профилисаним постољем на које је био постављен обелиск, а укупна висина је износила десетак метара. На постољу су се налазиле луле са водом, па се споменик у старим изворима назива и чесма.¹⁰⁸ Трг је тиме добио монархијски карактер, са наглашеним идеолошким конотацијама, везаним за идеју обнове златног доба државе и нације. Уређена природа, са фонтаном у средини, постаје артифицирано отелотворење идеје о уређеној монархији, на чијем се челу налази династија Обреновић.¹⁰⁹ На овом простору је 6. марта 1882. одржан

¹⁰⁴ Идеолошко значење сличних монументалних здања XIX века је већ одавно уочено: Lempert E. H., *Historismus als Grosstadtarchitektur. Die städtebauliche Legitimierung eines Zeitalters*, Historismus – Aspekte zur Kunst im 19. Jahrhundert, Leipzig 1985, 50-72.

¹⁰⁵ Јосимовић Е., *Објаснење предлога за регулисање онога дела вароши Београда што лежи у шанцу*, Београд 1867, 20-23; Максимовић Б., Јосимовићева реконструкција Београда у шанцу, *Годишњак Музеја града Београда IV*, Београд (1957), 220-224.

¹⁰⁶ Према мишљењу комисије, Велика пијаца је била најбоље место за постављање споменика, али под условом да се регулише и претвори у парк:

Валтровић М., *op. cit.*, 33.

¹⁰⁷ Музеј града Београда, Инв. бр. УР 963.

¹⁰⁸ Упор: Каниц Ф., *op. cit.*, 56-57, где се наводи да је чесма престолонаследника Александра Обреновића подигнута 1880.

¹⁰⁹ О старој идеји монархијског парка: Strong R., *The Renaissance Garden in England*, London 1979, 9-10. За важност идеје обнове златног доба у националним идеологијама: Smith A. D., *op. cit.*, 191-192, 195-197, 199-208, 213-216; Жирарде Р., *op. cit.*, 111-159. О идејним коренима идеје о обнови: Bertlett Giamatti A., *The Earthly Paradise and the Renaissance Epic*, Princeton 1969, 11-86.

војни део велике националне свечаности проглашења Краљевине Србије, а он је исте године званично назван Краљев трг. Систематско уређење парка је започело тек 1886, и то само на северној половини трга.¹¹⁰ Јужна половина трга је и даље служила као зелена пијаца. Стари планови показују да је парк имао правоугаони облик и симетричну геометријску структуру. Главне стазе су се секле под правим углом. У средини се налазила велика, а у угловима четири мање ронделе.

Одлука да се у средину парка на Краљевом тргу постави споменик Јосифу Панчићу мењала је, или боље рећи, допуњавала је његове изворне монархијске конотације исказане подизањем обелиска престолонаследнику Александру Обреновићу. Идеја о просперитету српске државе под династијом Обреновића је постављањем Панчићевог споменика допуњена идејом о просперитету високог школства и науке, отелотвореном оснивањем Велике школе и Српске краљевске академије. Био је то значајан допринос уобличавању симболичне топографије српске престонице подизањем националних споменика. Простор испред Велике школе је постао академско средиште града, што је потврђивао и споменик Јосифу Панчићу. Планирано је да се и део Краљевог трга, јужно од обелиска Александра

Обреновића, претвори у јавни парк, како би се као пандан споменику Јосифу Панчићу поставио споменик Вуку Караџићу.¹¹¹ Требало је да то буде зачетак уобличавања националног пантеона науке, о коме говори Јован Жујовић у беседи одржаној испред Велике школе, поводом Панчићеве сахране.¹¹² Првобитна замисао је почивала на жељи да се уобличи идеја о два основних врстама науке, чији су водећи национални представници били Вук Караџић и Јосиф Панчић, како је то већ раније истакао Владимир Карић у својој књизи о Србији. До подизања споменика Вуку Караџићу није дошло, а обелиск посвећен Александру Обреновићу је уклоњен убрзо по смени династије, чиме су изворне монархистичке конотације потпуно поништене. Споменик Јосифу Панчићу је тако остао усамљен. Након доношења генералног урбанистичког плана 1923, започела је реконструкција некадашњег Краљевог трга. Тада је цео простор претворен у Универзитетски парк, око кога је подигнута ограда, изведена према плановима архитекта Милутина Борисављевића 1929. године. На месту раније планираном за споменик Вуку Караџићу постављен је споменик Доситеју Обрадовићу, који се изворно налазио на почетку улице Кнеза Михаила Обреновића, испред улаза у Калемегдан.¹¹³ Том приликом је и споменик

¹¹⁰ Из тог времена је сачувано неколико старих фотографија које говоре о изгледу парка: Документација Завода за заштиту споменика града Београд, Сигн. А-VIII.

¹¹¹ Каниц Ф., *op. cit.*, 57.

¹¹² У Пантеон српске науке, према мишљењу Јована Жујовића, ушли су пре Панчића само Вук и Даничић. У беседи изговореној приликом Панчићеве сахране, испред Велике школе, он каже: „Вук, Даничић и Панчић! Једина три права академика – бесмртника у Пантеону науке српске“: Говор Ј. М. Жујовића, *Спомен на тужну свечаност приликом смрти*

Д-ра Јосифа Панчића, 30. Постојала су, наравно, и другачија мишљења о родоначелницима пантеона српске науке. Чедомиљ Мијатовић у својој беседи не помиње Вука Караџића, и као Панчићевог претходника наводи само Ђуру Даничића: Говор Чед. Мијатовића, *Спомен на тужну свечаност приликом смрти Д-ра Јосифа Панчића*, 12.

¹¹³ О Доситејевом споменику, његовом изворном положају у симболичној топографији Београда и неоправданом премештању: Тимотијевић М., *Херој пера као путник*, 39-56.

Сл. 5. Споменик Јосифу Панчићу, архивска фотографија (Музеј града Београда УР 306)
Fig. 5 Monument to Josif Pančić, archive photo (Belgrade City Museum, UR 306)

Јосифу Панчићу, који је изворно био окренут према обелиску престолонаследника Александра Обреновића, постављен тако да лицем гледа у здање Велике школе (сл. 5).

Ђорђе Јовановић је добро познавао јавне паркове европских метропола, посебно оне у Бечу, Минхену и Паризу, што му је олакшало осмишљавање идејног концепта споменика и његово уклапање у контекст парка. Поставка фигуре је лишена свечане репрезентативности, на чију се реторику Јовановић ослања приликом извођења споменика кнезу Милошу Обреновићу у Пожаревцу и Неготину, као и споменика косовским јунацима у Крушевцу. Парк није

требало да буде пејзажна позадина испред које доминира споменик. Он је, према скулпторској замисли, требало да се уклопи у амбијент Универзитетског парка. Због тога је идеја о репрезентативности потиснута у име идеје о медитативној спокојности. Панчићева фигура се ставом и гестом не обраћа пролазницима, нити намеће визуелну комуникацију са посматрачем. Угледни научник стоји уздржано, без рекламаторске реторике и замишљено, спуштене главе, посматра биљку коју држи у руци. Тиме се

Сл. 6. Споменик Јосифу Панчићу, разгледница, прве деценије XX века (Музеј града Београда УР 855)
Fig. 6 Monument to Josif Pančić, postcard, early decades of the 20th century (Belgrade City Museum, UR 855)

споменик уводи у димензије јавног простора у који је постављен, а то су визуре парка. Посматрање споменика претпоставља застајање, клупу и седење, медитацију о избору животног пута, па и о избору самог начина живота. Јосиф Панчић је *vita contemplativa* и то је спомеником јасно исказано. Како је дрвеће расло, споменик у његовом средишту се све више уклапао у простор парка, па старе фотографије и разгледнице из првих деценија XX века сугеришу идеју о самоделиваном и самодовољном простору, издвојеном из ширег контекста (сл. 6, 7).

Сл. 7. Споменик Јосифу Панчићу, разгледница, прве деценије XX века (Музеј града Београда УР 460)
 Fig. 7 Monument to Josif Pančić, postcard, early decades of the 20th century (Belgrade City Museum, UR 460)

Парк се тиме надовезивао на традицију романтичарских универзитетских паркова.¹¹⁴ Та је идеја још више наглашена након уклањања обелиска посвећеног Александру Обреновићу. Каснијим регулацијама парка, међутим, она је у пуној мери измењена (сл. 8, 9, 10).

Свечано откривање споменика

Свечано откривање споменика је било општеприхваћена и очекивана норма у произвођењу и утврђивању поштовања хероја, а за тај дан се обично бирало прослављање неке годишњице или јубилеја.¹¹⁵ Споменик Јосифу Панчићу је откривен у недељу, 11. маја 1897. године, на дан словенских

¹¹⁴ Лихачев Д. С., *Поэзия садов*, Москва 1982, 301-328. О појави јавних градских паркова, као одразу грађанске идеологије слободног времена: Doppler E., *Freizeit im Grünen – Gärten und Parks als Orte der Unterhaltung und Erholung*, *Garten kunst*, Wien 2002, 212-214.

¹¹⁵ О вези националних споменика и прослављању годишњица и јубилеја: Митерауер М., *Миленијуми*

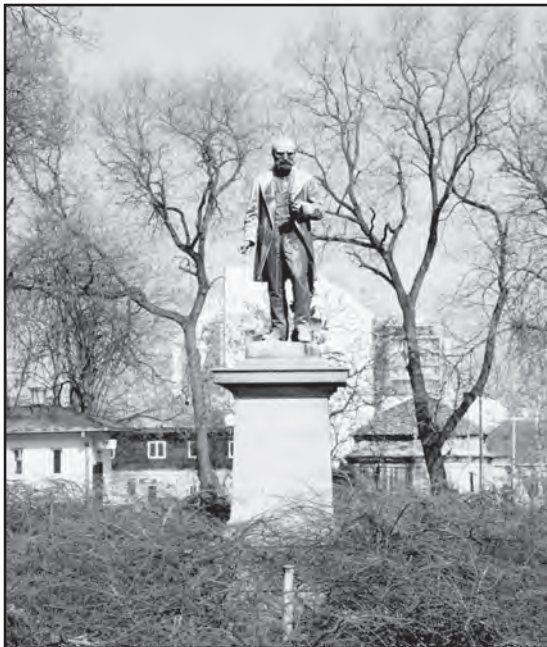

Сл. 8. Споменик Јосифу Панчићу, савремени снимак (Документација Катедре за историју уметности новог века, Филозофски факултет у Београду)
 Fig. 8 Monument to Josif Pančić, contemporary photo (Art History Department Documentation, Faculty of Philosophy, Belgrade)

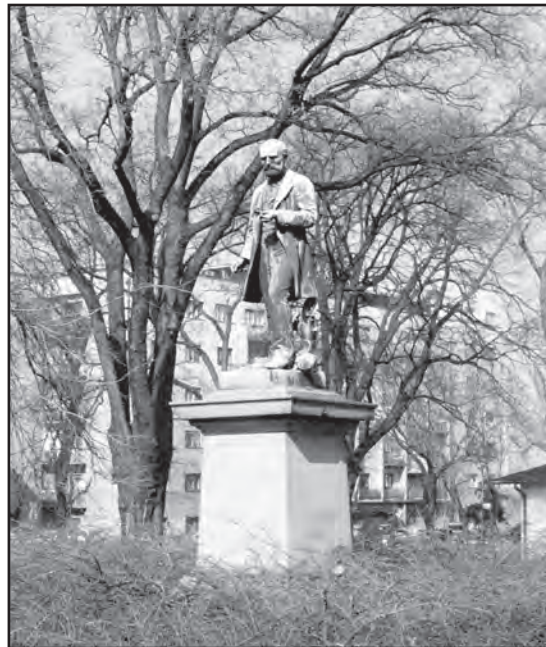
просветитеља Ћирила и Методија, јер се десетогодишњица научникове смрти, која је падала наредне године, није могла чекати. Култ светих Ћирила и Методија, занемарен у претходним временима, током XIX века се постојано уздиже. Они се уводе у круг националних просветитеља, чему су, поред цркве, допринеле и просветне институције.¹¹⁶ Избором њиховог празника за дан свечаног откривања Панчићевог

и друге јубиларне године. Зашто прослављамо историју?, Београд 2003, 125-143.

¹¹⁶ О уздицању култа након прославе хиљадугодишњице упокојења 1885. године: Дурковић-Јакшић Љ., *Култ словенских апостола Ћирила и Методија код Срба*, Београд 1986, 67 и даље.

Сл. 9. Споменик Јосифу Панчићу, савремени снимак (Документација Катедре за историју уметности новог века, Филозофски факултет у Београду)
Fig. 9 Monument to Josif Pančić, contemporary photo (Art History Department Documentation, Faculty of Philosophy, Belgrade)

Сл. 10. Споменик Јосифу Панчићу, савремени снимак (Документација Катедре за историју уметности новог века, Филозофски факултет у Београду)
Fig. 10 Monument to Josif Pančić, contemporary photo (Art History Department Documentation, Faculty of Philosophy, Belgrade)

споменика, тенденциозно се указивало на идеју о миленијумском просвећивању Словена, која код Срба досеже врхунац у обновљеној краљевини. О самом догађају, опширно извештава оновремена штампа.¹¹⁷ Организатор прославе је била Београдска општина, која је дан раније у

свом званичном гласилу, „Београдским општинским новинама“, објавила програм свечаности.¹¹⁸ Чину откривања споменика су присуствовали краљ Александар Обреновић, са свитом, министрима и државним саветницима, чланови Српске краљевске академије, изасланици страних академија,

¹¹⁷ Свечано откривање споменика, *Београдске општинске новине*, год. XV, бр. 19 (10. V 1897), 75; Панчићев споменик, *Београдске општинске новине*, год. XV, бр. 20 (19. V 1897), 77-79; год. XV, бр. 21 (25. V 1897), 81-83; год. XV, бр. 22 (1. VI 1897), 85-87; год. XV, бр. 23 (15. VI 1897), 94-95; год. XV, бр. 24 (29. VI 1897), 101-103; Панчићев споменик, *Српске новине*, год. LXIV, бр. 105 (13. V 1897), 549-551; Свечаност открића Панчићевог споменика, *Српска застава*, год. VII, бр. 55 (13. V 1897), 2; Откриће Панчићевог споменика, *Дневни лист*, год. XV, бр. 106 (11. V 1897), 3; год. XV, бр. 107 (13. V 1897), 1; У славу Панчића, *Вечерње новости*, год. V, бр. 129 (11.

V 1897), 1; Споменик Панчићу, *Глас Црногораца*, год. XXVI, бр. 21 (24. V 1897), 3-4; Отварање Панчићевог споменика, *Застава*, год. XXXII, бр. 71 (11. V 1897), 3; Панчићев споменик, *Застава*, год. XXXII, бр. 73 (14. V 1897), 2. Упутне су краће вести о откривању споменика објављене у: *Бранково коло* III (1897), 639; Споменик Јосифу Панчићу, *Зора* V (1897), 185, текст прештампан из Бранковог кола; Споменик пок. д-ру Јосифу Панчићу, *Дело* XIV (1897), 397.

¹¹⁸ Свечано откривање споменика, *Београдске општинске новине*, год. XV, бр. 19 (10. V 1897), 75.

професор Тице из Беча и професор Брусина из Загреба, професори и студенти Велике школе, наставници и ученици свих београдских средњих школа, поглавар српске цркве са свештеницима, као и други званичници и многобројан народ. Прослава је започела водоосвећењем пред спомеником. Затим је председник београдске општине Никола Пашић открио споменик говором, у коме се на примеру Панчића истиче Београд као центар целокупног српског нација: „Подижући овај споменик престоница Србије хтела је да ободри млађи српски нараштај на културни и књижевни рад и да пружи доказа да су јој Срби мили, ма где они нађени били, и да их Београд братски подржава и полаже на дику и своју и целога Српства“. Затим су беседили Милан Милићевић, у име Српске краљевске академије, Јован Жујовић, у име Велике школе, Стева Јакшић, у име Српског лекарског друштва и др Воја Ђорђевић, секретар у Министарству унутрашњих дела, у име Панчићевих ученика. Након тога су на подножје споменика постављени венци, који у јавним свечаностима везаним за откривање споменика хероју постају општи симболи вечне славе. Певачко друштво *Обилић* је отпевало *Славопој Јосифу Панчићу*, који је саставио Ћира Милић, студент филологије на Великој школи, а у ноте сложио Јосиф Маринковић.¹¹⁹ Стихови су спевани у националном духу, а почивају на општој идеји о поштовању које потомство исказује свом великану.

Окосницу свечаности, као и приликом сахране, чиниле су беседе. У њиховој реторичкој структури, међутим, уочавају

се битне разлике. Уместо „тужних беседа“ изговорених на сахрани, на откривању споменика су изговорене „похвалителне беседе“.¹²⁰ Били су то свечани панегирици, прожети патриотским духом, а наука и научници, па и сам Панчић тумачени су у тој светлости. И овога пута су коришћени добро познати реторички аргументи свечане народне педагогије, с намером да се од аморфне масе створи чврста формација јасних контура – нација. Говор председника Српске краљевске академије Милана Милићевића започињао је речима: „Кад би осећање требало умовањем доказивати, кад би Србину требало разложима тумачити зашто љуби своју отаџбину, довољно би било показати на наше умне великане и на њихову љубав према њој. Што год су више њу и народ проучавали, што год су их боље познавали: множили су се у њиховој души нови елементи тога осећања, плеле се нове нити на везама између њих и српске груде и племена“.¹²¹ Након истицања Панчића као примера такве љубави према народу и држави, Милићевић не пропушта прилику да научника повеже са актуелним државним геополитичким амбицијама, па у том смислу додаје: „Али како је Панчићево срце све више грлило српску земљу, тако се размицаху испред њега њене границе, да се што шире шљубе, те Дурмитор и Ловћен стају онако исто поред његова роднога Велебита, као што стадоше Космај и Ртањ. Шта више, Панчић се при крају маши и Риле, обележавајући тим унапред стазу српској науци и српскоме братству према Бугарима“. У том смислу се на крају

¹¹⁹ Песма је објављена у: Милић Ћ., Славопој Јосифу Панчићу, *Бранково Коло* III, бр. 21 (1897), 643.

¹²⁰ О похвалителним беседама: Малетић Ћ., *op. cit.*, 158.

¹²¹ Слава Јосифу Панчићу (11. маја 1897), *Бранково коло* III (1897), 610-611.

тумачи и политичко значење споменика: „Скромни уметнички споменик, који се данас открива пред српским Краљем, пред општином српске престонице, пред српском омладином и старим, богатим и потребитим гледаоцима, биће још једна сјајна тачка, с које ће светли зраци ићи не само к оближњој Авали и Фрушкој него и Витошини и Велебиту и испред њега ка Брибиру, смерном Панчићевом завичају“. Тумачење споменика као националног светионика, о коме говори и Богдан Поповић у свом писму професорском колегију Велике школе, ослања се на уходани механизам ангажоване народне педагогије. Мотив подизања споменика су заслуге хероја – његово дело, а основни циљ је преношење његових родољубивих врлина на будуће нараштаје.

У свим беседама се, поред науке, наглашавају и Панчићеве педагошке заслуге, што се истицало и на свечаној сахрани. Бављење науком је неодвојиво од васпитања омладине. Према омладини се усмерава и убеђивачка снага беседа, као проповеди националне религије. Свечано откривање споменика тиме постаје својеврсна заклетва, којом садашње покољење преузима у аманет јавне врлине хероја и преноси их млађем нараштају. Главно тело скупа на свечаном откривању споменика сачињавала је школска омладина, што уједно објашњава основну намену Панчићеве хероизације – пропацирање националне науке и жељу да се она пренесе на млађе нараштаје.

¹²² Аманет Јосифа Панчића, *Бранково коло* III, бр. 21 (1897), 641-642.

¹²³ Говор Чед. Мијатовића, *Спомен на тужну свечаност приликом смрти Д-ра Јосифа Панчића*, 15, у којем се каже: „Писмо које је само пре четири дана на њу (Српска краљевска академија, прим. М. Т.) упутио остаће за свагда драгоцен споменик бистрине његовог ума, јачине његовог карактера, љубави његове према истини и науци, и ентузијазма

Рецепција хероја и споменика

Откривање споменика, као и сахрана, пропраћени су у штампи пригодним текстовима у славу Панчића и његовог дела. Био је то већ уходан начин националног и политичког васпитања ширењем идеја, посредством штампе, из центра национала на периферију. Као и у већини сличних пригодних текстова тог времена, више се говори о моралном лику него о делу слављеника, а у први план се истиче да је Панчићев допринос нацији одраз његове љубави према земљи и народу. Наука тако постаје реторичко пропагандно средство уобличавања националног идентитета, јер се проучавање земље и људи тумачи као допринос развоју јединствене националне свести. Њен значај је сагледаван и у ширим међународним оквирима. Наука је објективни аргумент у истицању захтева за интегрисањем нације и њених територија. Поводом свечаног откривања споменика, поново је штампан *Аманет Јосифа Панчића*, у ствари његово писмо написано непосредно пред смрт, поводом друге годишње седнице Српске краљевске академије, 22. фебруара 1888. године.¹²² Већ је Чедомил Мијатовић, у беседи изговореној у београдској Саборној цркви приликом Панчићеве сахране, писмо протумачио као научников аманет, што је потом одјекнуло и у многим некролозима.¹²³ Оно српској читалачкој јавности представља Панчића као родољубивог националног научника. У тексту објављеном у „Бранковом

његова за језик српски, што значи ентузијазма његова за народност српску и за отаџбину српску“. Писмо је прештампано у целости, међу осталим, у некрологу М. Ђ. Милићевића, *op. cit.*, 352. На сличан начин је писмо и касније прештампавано и тумачено: Ђурчић Б. П. М., Српска краљевска академија, научна признања и сутоп живота, *Живот и дело Јосифа Панчића*, 198.

колу“, посебно се истичу завршне речи *Аманета*, којима Панчић објашњава своје схватање приоритетних делатности Српске краљевске академије: „Колико је поље науке пространо, толико је сваки академичар слободан, да објекте свога сазнавања по вољи, способности и спреми својој потражи онде где се за то осећа способним. Али за први би почетак добро било, да се ограничимо на оне науке, које се српства и јужног словенства, а нарочито земаља балканског полуострва тичу. Ту је наша прошлост закопана, а ту мислим да лежи и наша боља будућност, у коју ја чврсто и непоколебљиво верујем...“ Била су то схватања у којима су потоње генерације могле да препознају идеју југословенства, на којој је почивала нова национална идеологија. Тиме је сећање на Јосифа Панчића као националног хероја

остало актуелно и у наредном веку, чему је највише допринела српска Академија издавањем споменица поводом прослављања годишњица и јубилеја.¹²⁴ У бројним биографским текстовима, Панчић се слави као родољубиви национални научник, али је појам отаџбине коју је он волео различито тумачен, већ према актуелној идеологији времена и личним ставовима појединих аутора. У тој перцепцији, научников патриотизам није критички сагледаван у оквирима националне идеје Панчићевог времена и њеног каснијег развоја. Панчић остаје идеални *exemplum* научног патриотизма тумаченог према актуелним потребама. У том смислу, и споменик подигнут у парку испред Велике школе постаје национални симбол са отвореним семантичким значењем.

¹²⁴ Сећање на Јосифа Панчића највише се неговало путем писане речи: Татић Б. Д., Ђурчић Б. П. М., Карамата С., Радови о Јосифу Панчићу и радови у којима се помиње Јосиф Панчић, *Живот и дело Јосифа Панчића*, 276-332.

THE SCIENTIST AS A NATIONAL HERO AND
THE SETTING UP OF THE MONUMENT TO JOSIF PANČIĆ

Miroslav Timotijević

Among the national monuments erected in Serbia between the mid nineteenth and mid twentieth centuries a special place is occupied by the memorial to Josif Pančić, the eminent natural scientist and first president of the Serbian Royal Academy. It was the first ever public monument to a scientist as a national hero in Serbia. Its mounting reflected a new view of science, now seen as an objective argument in the struggle for the political integration of the people and territories into a national state. The promotion of Josif Pančić into a national hero had already begun towards the end of his life. It was in that light that the news about his death on February 25, 1888 was received. Black flags were immediately hoisted onto the buildings housing all major national institutions. The Government, the Academy and the University called extraordinary sessions. By act of government, authorized by King Milan Obrenović, the eminent scientist was to be buried in state and at public expense. A committee that included the Government, Academy and University representatives was appointed to arrange the event. The Committee drew up a programme of the funeral ceremony. Its central part was numerous patriotic orations through which the eminent scientist was finally heroicized on his patriotic merit and introduced into the national pantheon. After the funeral, a memorial book was published in which all the orations and a description of the funerary spectacle were compiled. Simultaneously official action to erect a monument was taken. The execution was entrusted to Djordje Jovanović, a young sculptor who pursued his studies in Paris at the time. He finished a model in 1890, and its photograph was submitted to the Serbian Academy of Sciences for approval. The official judgment by Mihailo Valtrović was negative, however. A long dispute ensued and the erection of the monument was deferred. The dispute was not settled until after the Belgrade City Council took charge of the matter. The monument was set up in the park in front of the University building and unveiled on May 11, 1897.